

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN KIPLƏŞƏN-PARTLAYIŞLI FONEMLƏRİNİN ALLOFONİK VARIATİVLİYİ (Eksperimental fonetik tədqiqat)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbinə Elxan qızı Poladova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Lalə Qədir qızı Qurbanova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Hüseynağa qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mövzunun aktuallığı ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin sistemli təsvirinin verilməsi, bu samitlərin allofonik variasiya sərhədlərinin təyin edilməsi və ingilis dilinin samit fonemlərinin allofonik variasiyasının müəyyən edilməsi zərurətindən yaranır. Mövzunun aktuallığı həm də dilin universal bir xüsusiyyət kimi variasiyasının sistemli tədqiqi və onun müxtəlif təzahürlərdə təsvirinin, o cümlədən nitqin reallaşmasının fonemik formasının şərh funksiyasının sistemli şəkildə öyrənilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Nitq axınında dilin struktur vahidlərinin variasiyasını ən dolğun və adekvat şəkildə əks etdirən kommunikativ modelin işlənilməsi hazırlandıqca müasir antroposentrik dilçiliyin əsas və aktual vəzifələrindən biri hesab olunur. Belə bir mühüm məsələni həll etmədən, nə nəzəri, nə də tətbiqi xarakterli bir sıra aktual və vacib məsələləri tamamilə həll etmək mümkün deyil. Danışqı nitqində samit fonemlərin fonetik variantlığının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, qeyri-ana dilinin tədrisində didaktik yanaşmaların təkmilləşdirilməsi və tələbələrin mədəniyyətlərarası sərəfşəsinin artırılması ilə bağlı problemlərin həllinə kömək edəcəkdir. Bu tədqiqatın aktuallığı həm də nəzərdən keçirilən problem haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması ilə əlaqədardır, çünki ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitləri - /b/, /d/, /g/, /p/, /t/, /k/ istər yerli, istərsə də xarici dilçilikdə ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Bu dissertasiya işi, xarici və yerli alimlərin xüsusi və ümumi fonetika və fonologiya, eləcə də dil vahidlərinin variativliyi sahəsində sistemləşdirmələrinin nəticələri əsasında formalaşmış nəzəri bazaya əsaslanır. Qeyd edək ki, dilçilikdə ənənəvi olaraq variativlik, birincisi, dil sistemindən nitq materialınadək, dil xüsusiyyətlərinin nitq səviyyəsində təzahürü, ikincisi, eyni semantik məna ilə əlaqəli dil vahidinin formasının modifikasiyası kimi öyrənilir.

Müxtəlif dillərin materialları əsasında variativlik, I.A.Boduin de Kurtene, L.V.Şerba, N.S.Trubetskoy, L.R.Zinder, L.V.Bondarko, A.İ.Smirnitski, V.M.Solntsev, Y.S.Stepanova, F.Y.Veysəlli, L.A.Verbitskaya, Q.P.Torsuev, E.Koseriu, K.S.Qorbaçeviç,

F.Q.Zeynalov, D.N.Yunusov kimi alimlərin tədqiqatlarında təqdim olunur.

İngilis dilində samit fonemlərin variativliyi və variasiya problemi bir sıra dilçi alimlərin əsərlərdə öz əksini tapmışdır, məsələn: P.Ladefoged, L.Lisker, A.S.Abramson, M.Ohala, L.Schiefer, J.S.Catford, D.Jones, İ.Lehiste, V.J.Boucher, H.A.Gleason, J.C.Wells, G.Colson, A.V.Vassilyev, G.Knowles və başqaları.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı dil daşıyıcılarının nitqində müxtəlif fonetik mövqelərdə və kombinator şəraitdə həyata keçirilən kipləşən-partlayışlı samitlərdir. Tədqiqatın predmeti isə dil daşıyıcılarının nitqində kipləşən-partlayışlı samit fonemlərin icrasının fonetik xüsusiyyətləridir və onların allofonik variasiyası.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatının əsas məqsədi dil daşıyıcılarının spontan ingilis nitqində samitlərin icrasının osilloqrafik və spektroqrafik təhlilidir. Həmçinin dil daşıyıcılarının nitqində kipləşən-partlayışlı samit fonemlərin allofon variasiya xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və sistemləşdirməkdir. Hər hansı bir fonetik səviyyənin tədqiqi müəyyən bir fonoloji “perspektiv” olmadan, öyrənilən dil fenomeninin müəyyən bir funksional yük daşdığını və ya daşmadığını və əgər daşıyırsa, hansının olduğunu aydınlaşdırmadan tam və uğurlu hesab edilə bilməz. Başqa sözlə, hər hansı bir səs fərqlərinin nə olduğunu başa düşmədən funksiyalar və funksional yüklər haqqında nəticə çıxarmaq uğursuz ola bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmişdir:

- ingilis dilinin samit fonemləri sisteminin fonetik-fonoloji xarakteristikasını vermək;
- səs təhlili əsasında nitqdəki samitlərin modifikasiyalarını və variasiyalarını analiz etmək;
- ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin akustik mənalının cədvəllərini tərtib etmək;
- dil daşıyıcılarının şifahi nitqində samitlərin variativ dəyişikliklərinin cədvəllərini tərtib etmək;
- ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin akustik xüsusiyyətlərinin tədqiqini aparmaq;

- kipləşən-partlayışlı samitlərin qavrayış xüsusiyyətlərini və fonetik mühitdən asılılıq dərəcəsini öyrənmək;
- müxtəlif informativ və ya funksional yüklə nitqin müxtəlif fonetik mövqelərində kipləşən-partlayışlı samitlərin variativliyini öyrənmək;
- vahid bir sözün quruluşundakı fonetik mövqeyindən və icrasından asılı olaraq kipləşən kar və cingilti samitlərin tələffüzündə kəmiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi prinsiplərini öyrənmək;
- ingilis diktorlarının nitqi əsasında ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin spektral və osilloqrafik nümunələrini təhlil etmək;
- ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin fonetik modifikasiyasının universal prinsiplərini müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda səsli, akustik, spektroqrafik və osilloqrafik təhlillər, ümumiləşdirmə və təsvir metodlarından istifadə edilmişdir. Eksperimental tədqiqatın materialı, ingilis dilinin Britaniya variantında standart tələffüzlə danışan diktorlar (2 qadın və 2 kişi) tərəfindən ifadə olunan sözlər təşkil edirdi. Kipləşən-partlayışlı samitlərin tədqiq edilmiş allofonlarının sayı 400 ədəd idi. Eksperimental-fonetik təhlilə cəlb olunan ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitləri müxtəlif fonetik mövqelərdən və müxtəlif fonemlərə yaxın variantlardan götürülmüşdür. Linqvistik materialın seçilməsinə bu cür yanaşma bizə nitq prosesində ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin məruz qaldığı əsas fonetik dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir.

Müəfiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- variativlik, dilin əsas xüsusiyyətlərinin təzahürü olaraq həyata keçirilməsi olduqca obyektiv və qanunauyğun bir hadisədir. Nitqdə dil vahidlərinin dəyişməsi dil sisteminin vahidlərinin imkanları və xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir, onların fəaliyyətini müşayiət edir və nəticəsini müəyyənləşdirir;
- ingilis dilində dil vahidlərinin (fonemlərin) dəyişməsi fonoloji alt sistemin mürəkkəb təbiəti, daxili və ekstralingvistik amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir, bunların arasında fonetik mövqe və digər fonemlərlə birləşmələr, eləcə də dillərarası münasibətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir;

– variantın (səsin) funksional xassəsinin yaradılması, yəni bu səsin (fonun) verilmiş fonetik mövqedə hansı fonemin variantı olduğunu bilmək ayrı-ayrı nitq nümunələrinin təsvirinə və eyniləşdirilməsinə, sonra isə linqvistik abstraksiya səviyyəsinə keçməyə imkan verir;

– variativlik dilin fəaliyyətinin bütün səviyyələrində, o cümlədən həm ümumi, həm də xüsusi əlamətlərin həyata keçirildiyi fonem səviyyəsində özünü göstərir;

– davamlı nitqdə linqvistik vahidlərin variativliyi linqvistik və qeyri-linqvistik amillərlə, habelə nitqin fonostilistik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən genişmiqyaslı prosesdir;

– eyni dil vahidinin funksional variantları sistem daxilində mövcud olan əsas invariant-variant münasibətlərinə əsaslanır və invariantın identifikasiyası və müəyyənləşdirilməsi isə bu ziddiyyət münasibətlərinin funksional cəhətdən əhəmiyyətli olduğu fonoloji sistem çərçivəsində dil vahidlərinin ziddiyyət münasibətləri əsasında baş verir;

– dil daşıyıcılarının dil şüurunda mövcud olan linqvistik işarənin fonemik işarəsi, bir qayda olaraq, nitqdə onun konkret reallaşması ilə üst-üstə düşür. Fərdi səs (allofon) reallaşmalarının invariantlara çevrilməsində əsas linqvistik amil onların funksional xassələridir;

– fonoloji nöqtəyi-nəzərdən ən perspektivli, ingilis samit fonemlərinin alt sisteminin sonrakı tədqiqidir ki, bu samitlərdə səs tellərinin iştirakının olması/olmaması ilə ziddiyyət təşkil etmədiyi fonetik mövqelərdə və birləşmələrdə kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitləri fərqləndirən müvafiq fonetik xüsusiyyətin axtarışını nəzərdə tutur;

– variativlik təbii dilin cəmiyyətin kommunikativ ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üsulu kimi antroposentrik xarakter daşıyır və onun dəyişməzliyini qoruyan əsas amildir.

– səs nümunələri kimi mövqe və kombinator variantları şifahi nitqdə özünü göstərən və müəyyən bir dil vahidi ilə əlaqəli sabitləri və dəyişənləri təyin etməyə imkan verən, öz spesifikliyinə malik olan invariant linqvistik vahidin həyata keçirilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin materialları əsasında kipləşən-partlayışlı samit fonemlərin variasiyası təhlil edilir, variantların diapazonunun və inventarının müəyyən

edilməsi qaydaları işlənib hazırlanır, şifahi nitqdə dil vahidlərinin variasiya şərtləri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda spontan nitq axınında samit fonemlərin nəzərdən keçirilən modifikasiyalarının fonoloji şərhinə cəhd edilib. Bu məqsədlə tədqiqatda nitqin kompüter vasitəsilə təhlili metodlarından istifadə edilməklə tədqiq olunan kipləşən-partlayışlı kar və cingiltili samitlərin akustik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi həm də ingilis dilinin normativ variantının işlənib hazırlanmasının müasir mərhələsində ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin reallaşdırılmasının fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirən akustik mənalardan sistmləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindədir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, variantların diapazonunu və inventarını müəyyən etmək üçün təklif olunan metod nitq vahidlərinin avtomatik tanınması problemlərinin həllində tətbiq oluna bilər. Xarici və yerli alimlərin elmi nəşrlərinin nəzəri təhlili əsasında kipləşən-partlayışlı samitlərin nitqdə fonetik tətbiqinin təsviri verilmişdir. Davamlı nitqdə seqment (samit fonem) vahidlərinin dəyişkənliyi barədə əldə edilmiş spektral və osilloqrafik məlumatlar yalnız sırf linqvistik deyil, həm də müxtəlif dillərin materialları üzrə tətbiqi və eksperimental tədqiqatlar üçün maraqlı ola bilər. Bu işdə dil daşıyıcılarının nitqində ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin spesifik akustik göstəriciləri əldə edilmişdir ki, bu da fonologiyada variativlik və dilin ümumi nəzəriyyəsinin, o cümlədən rabitəli nitqin avtomatik tanınması və başa düşülməsinə kömək edə bilər.

Əldə edilmiş eksperimental fonetik məlumatlar mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu akustik və statistik məlumatlar ingilis dilinin nəzəri və praktik fonetikasının tədrisində, danışq dilinin fonetikasi, regional variasiya üzrə xüsusi kursların hazırlanmasında, müqayisəli dilçilik üzrə xüsusi kurslarda, habelə ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin allofonik variasiyası üzrə kompüter məlumat bankının yaradılmasında istifadə edilə bilər. Bu tədqiqatın praktik əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən tədris prosesində müxtəlif fonetik mövqelərdə (mühitlərdə) ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı kar samit fonemlərinin tələffüzündə səhvləri müəyyənləşdirmək, sistmləşdirmək, düzəltmək və ingilis

dilini öyrənən tələbələrin nitqində qeyri-standart tələffüzü aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları Respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə, beynəlxalq indeksli elmi məcmuə, jurnal və toplularda, beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzə edilib çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 10 səhifə, 16277 işarə, I fəsil – 57 səhifə, 99400 işarə, II fəsil – 46 səhifə, 78346 işarə, III fəsil – 44 səhifə, 77113 işarə, IV fəsil – 84 səhifə, 132308 işarə, nəticə – 5 səhifə, 8461 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 411905 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti təyin olunur, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, materialı seçilir, tədqiqatın metodoloji əsasları göstərilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Müasir dilçilikdə fonem variativliyi problemi**” adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin birinci paragrafı “**Ümumi dilçilikdə variativlik**” adlanır və qeyd olunur ki, variativlik problemi dilçilik tədqiqatlarında yeni bir məsələ deyil. Bu problem, linqvistik düşüncəsinin inkişafının müəyyən bir mərhələsində, yəni dilçilərin dil reallığını

daha dərindən başa düşməyə başladığı və səslərin izolyasiyalı tələffüzündən nitq axınında səslərin qarşılıqlı təsirini öyrənməyə keçdiyi dövrdə əhəmiyyətli bir problem kimi ortaya çıxdı. Variativliyin ümumi və xüsusi xarakterinə dair suallar ilk günlərdən müxtəlif səviyyəli fundamental linqvistik tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Bu, son onilliklər ərzində variativliyə dair tədqiqatların böyük artımı ilə təsdiqlənir. Bu illər ərzində varyativlik məsələləri üzrə aparılmış dilçilik tədqiqatları zəngin nəzəri materialın toplanmasına və ümumiləşdirilməsinə imkan yaratmışdır.

Variativlik - dildə davamlı və iz qoymadan baş verən dinamik proseslərin bariz nümunəsidir. O, çoxluqlar nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən variantlar toplusu, ayrı-ayrı linqvistik elementlərin variasiya potensialı kimi müəyyən edilə bilər. Dil vahidlərinin sistem daxilində funksional əhəmiyyəti və bütövlükdə dil sisteminin inkişaf dinamikası dil vahidlərinin istifadəsində variativliyin təzahürü ilə müəyyən edilir.

Dil vahidlərinin varyativliyinin əsas xüsusiyyətləri dil işarəsinin xüsusiyyəti ilə birbaşa müəyyən edilir. Bu xüsusiyyət dilçilikdə asimmetrik dualizm kimi təsvir olunur və mənanın sonsuzluğu ilə onun təmsilində dil vahidlərinin sonluğu arasındakı mövcud ziddiyyəti əks etdirir. Dil vahidləri dil sisteminin struktur elementi olduğundan, onun funksional yükü sistem vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyən edilir və bu, F. de Sössür¹ tərəfindən dilçiliyə təqdim olunan əhəmiyyət və məna arasındakı ziddiyyətə əsaslanır. Varyativlikdə dil işarəsinin asimmetrik dualizm prinsipi də əks olunur. Bu prinsip, tanınmış Praqa funksional məktəbinin nümayəndəsi S.O.Kartsyev² tərəfindən dəqiq şəkildə formalaşdırılmışdır. S.O.Kartsyev öz prinsiplərini müəyyən edərkən F. de Sössürün dəyişikliklər nəticəsində linqvistik işarənin işarələnən və işarə edən arasında keçid ideyasına əsaslanırdı.³

¹ Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де. Соссюр. Переводы с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича – М.: Прогресс, – 1977. – 696 с.

² Карцевский, С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – URL: <http://philologos.narod.ru/classics/karz.htm> (дата обращения: 05.11.2014).

³ Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де. Соссюр. Переводы с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича – М.: Прогресс, – 1977. – с.109.

Müasir dilçilikdə “variant” termininin dörd əsas mənası var: 1) *hər hansı bir dil vahidinin konkret bir şəkildə reallaşması*; 2) *sosiolinqvistika kontekstində ədəbi dil norması ilə əlaqədar ərazi, sosial və digər variantlar*; 3) *çoxmənalı sözlərdə mənanın variantları*; 4) *yazı işarəsinin variantı*.⁴ Variantlar dildə nitq müxtəlifliyi kimi təzahür edir və bu müxtəliflik fərqli kombinasiyalar və reallaşdırma şərtləri ilə müəyyən edilir, eyni zamanda danışanların müxtəlif sosial qruplara aid olmaları ilə də əlaqəlidir.

Dilçilikdə variativliyin əsas problemlərinə həsr olunmuş ilk fundamental əsərlər məhz fonologiya sahəsində yaranmışdır. Bu əsərlərdə fonem invariant, onun səs reallaşması isə variant kimi qəbul edildi. Fonetik (fonoloji) qaydaların və qanunauyğunluqların mütəmadi və tez-tez təkrar olunması fonetik səviyyəni məkan baxımından ən aydın şəkildə müəyyən edir. Varyativlik öz təfərrüatlı nəzəri əhatəsini N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” adlı fundamental əsərində tapdı. Dilin invariant vahidlərini aşkar etmə və müəyyən etmə prinsipləri N.S.Trubetskoy tərəfindən formalaşdırıldı; onun fonologiyanın müstəqil elm kimi yaranmasındakı xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Onun nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vahidin invariantı bir növ abstraksiyadır və diferensial əlamətlər məcmusudur. N.S.Trubetskoy yazırdı: *“Nitqdə müəyyən edilən və müşahidə zamanı bizə verilən segmentlərin heç biri invariant kimi təyin edilə bilməz, çünki bunlar yalnız onun “maddi simvolları”dır. Birbaşa nitqdə bizə yalnız fenomen və mahiyyət kimi invariantlarla əlaqəli variantlar verilir”*.⁵

Fonetik sistemi tədqiq edərək, G.P.Torsuyev ingilis dilinin fonetik sahəsindəki varyativliyi dəqiq əsaslandırmağı bacardı. O, fonetik variativliyin dörd istiqamətini fərqləndirir: 1) orqano-genetik (nitq orqanlarının pnevmatik-mexaniki fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, bütün səslərin və nitqin istehsalının əsasını təşkil edir); 2) struktur (dil vahidlərinin sistemli qarşılıqlı münasibətləri və onların mənalı vahidlərdəki yerləri ilə əlaqədar olaraq); 3) stilistik (müxtəlif nitq

⁴ Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов: [Около 7000 терминов / О.С.Ахманова - Москва: Сов. энциклопедия, - 1966. - с.71.

⁵ Трубецкой, Н. С. Основы фонологии / Н.С.Трубецкой. – М.: Аспект Пресс, - 2000. – с.45.

üslublarını ayırd etməyin vacibliyi ilə müəyyən edilir); 4) dialekt (dil sistemində yerli və sosial fərqliliklərin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq). Müəllifin fikrincə, *“bu dörd tərəfin hər birində variativlik konstantlıqla qarşı-qarşıya qoyulur, artikulyativ-fonetik cəhətdən dəyişən vahidlərin və strukturların funksional eyniliyini təmin edir, əhəmiyyətli vahidlərin eyniliyi və dilin fəaliyyətində davamlılıq və ardıcılığın zəruriliyi ilə şərtlənir”*.⁶

Biz işimizdə belə bir fikrə üstünlük veririk ki, variativlik variantlılıq üçün potensial dil bazasıdır və bu, dil sisteminin bütövlüyünü qoruyub saxlayan formalaşmış ənənəvi tendensiyalarla məhdudlaşdırılır.

“İngilissünaslıqda variativlik” adlanan ikinci paraqrafda qeyd edilir ki, variativlik dilin modifikasiyası və inkişafının daxili mənbəyi kimi nitqdə dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir – müxtəlif dillərin strukturca bölünməz vahidlərinin mənimsənilməsindən tutmuş, eyni dilə aid müxtəlif fonetik variantların qəbul edilməsi ilə danışanların məlumatlılığına qədər. Müasir ingilissünaslıqda fonetik variativlik əsas sosial göstəricilərdən biri kimi qəbul edilir.

İngiltərədə sosial tələffüz növlərinin regional aksentlərlə əlaqəsi məşhur dialekt piramidasında aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bu piramida soziolinqvist P.Trudgill tərəfindən təqdim edilmişdir: *“danışanın sosial statusu və təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun tələffüzü də standart tələffüz (RP) normasına bir o qədər yaxındır”*.⁷

Fonetik-fonoloji variativlik problemi ilə bağlı tədqiqatlar arasında Q.P.Torsuyevin əsərləri xüsusi yer tutur. Dil vahidlərinin fonetik-fonoloji variasiyasını nəzərə alan Q.P.Torsuyev əvvəlcə bu sahədə linqvistik tədqiqatları tədqiq edir, sonra o, fonemlərin dil sisteminin mücərrəd vahidi və onun variantları olan allofonlar haqqında müəyyən linqvistik mövqedən onların görünüşü ilə bağlı öz baxışını nümayiş etdirir.⁸

⁶ Торсуев, Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка) / Г.П.Торсуев. - М.: Наука, - 1977. - с.4.

⁷ Trudgill, P. On Dialect: Social and Geographical Perspectives / P. Trudgill - New York, London: New York University Press, - 1984. - p.32.

⁸ Торсуев Г.П. Строение слога и аллофоны в английском языке (в сопоставлении с русским) / Г.П. Торсуев. - АН СССР. Ин-т языкознания. - Москва: Наука, 1975. - с. 157.

Bu problemlə bağlı Qərb sosiolingvistikasında haqlı olaraq əsas fiqur sayılan Ü.Labovun sosiolingvistik tədqiqatları xüsusi maraq doğurur. Tədqiqat sahəsini “variasiya və dəyişiklik” kimi təyin edən müəllif iki əsas prinsipdən çıxış etmişdir: birincisi, dil dəyişikliyi sinxron şəkildə müşahidə oluna bilər, ikincisi, dilin təkamülünü izah etmək üçün yalnız dildaxili amilləri nəzərə almaq kifayət etmir, çünki bu faktorlar dilin inkişafı zamanı sosial faktorlarla sıx bağlı olur. Müəllif yazır ki, *“bu problemi həll etməyin əsas yolu dil sisteminin elementləri, eləcə də bu elementlərlə sosial davranışın ekstralingvistik sistemi arasında əlaqəni aşkar etməkdir”*.⁹

U.Labov dilin inkişafını və fəaliyyətini öyrənərkən intralingvistik və ekstralingvistik amillərin nəzərə alınmasını da vacib hesab edir. Müəllif qeyd edir: *“Dil dəyişiklikləri, hətta xarici, sosial-lingvistik əlaqələr əlavə şərtləndirici amillər kimi tanınsa belə, təkcə dil sisteminin daxilindəki münasibətlərə aid faktlar əsasında izah edilə bilməz”*.¹⁰

Dildə sosial və şəxsi identikliyin ifadəsini təhlil edən B.Constoun deterministik yanaşmanı kəskin tənqid edir, burada şəxsiyyət yalnız “demoqrafik amillərin məcmusu” kimi qəbul edilir və “korrelyasiya əlaqələri çox vaxt səbəb-nəticə əlaqələri ilə qarışdırılır”. Müəllifin fikrincə, “belə bir yanaşma səhv bir paradigma yaradır, burada *“dil baxımından orijinal və unikaldir”* deyə xarakterizə olunan dil daşıyıcıları daimi olaraq normadan kənarlaşmalar kimi qiymətləndirilir”.¹¹

“İngilis dilində variantlar və invariantlar arasındakı əlaqə” adlanan üçüncü paragrafda dilin xüsusiyyətləri, o cümlədən variantlar və invariantlar müfəssəl şəkildə şərh olunur. Qeyd olunur ki, invariant və variant anlayışları dil hadisələrinin mahiyyətini və onların konkret həyata keçirilməsini xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də müasir dilçilik nəzəriyyəsi həm ayrı-ayrı dil

⁹ Лабов, У. Исследование языка в его социальном контексте // - Москва: Новое в лингвистике. Социolingвистика / под ред. Н.С.Чемоданова. Прогресс, - 1975. Вып. VII. - с.202.

¹⁰ Yenə orada., - s.199.

¹¹ Johnstone B. The linguistic individual: self-expression in language and linguistics / B.Johnstone. - Oxford: Oxford University Press, - 1996. – p.14.

hadisələrinin, həm də bütövlükdə dilin özünün şərhində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu ən mühüm anlayışları inkar edə bilməz.

“Invariant” və “variant” anlayışlarını prinsipcə fərqli anlayışlar kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Belə bir invariant və variant anlayışı N.S. Trubeçkoya və amerikalı deskriptivistlərin ardıcılalarına xasdır; onlar fonemi diferensial xüsusiyyətlər toplusu kimi qəbul edir və fonemin səsdə gerçəkləşdiyini düşünürlər.

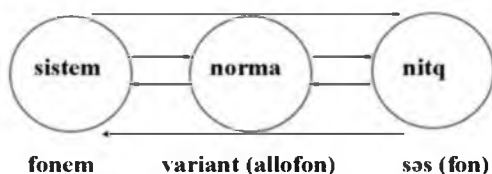
Variantlar eyni vahidin müxtəlif təzahürləridir, bütün modifikasiyalara baxmayaraq, vahid öz mahiyyətini qoruyur. Invariant isə konkret modifikasiyalardan (variantlardan) ayrılmış eyni dil vahidinin abstrakt təyiniidir. Invariantda variantların ümumi xüsusiyyətləri əks olunur. Konkret variantlar sırasına aid hər bir variant özündə bu sıradakı hər bir üzvə xas olan invariant xüsusiyyətləri daşıyır və həmin invariantın “təmsilçisi” kimi müəyyən edilə bilər. Beləliklə, məsələn, fonetik cəhətdən bənzər və funksional olan eyni səslər $[a^1, a^2, a^3 \dots a^n]$ və ya $[t^1, t^2, t^3, t^4, \dots t^n]$ /a/ və /t/ fonemlərinin variantlar sırasını təşkil edir. Bu variantlar sırası variant/invariant qarşılaşdırmasında konkret həyata keçirilmələrinə, yəni variantlarına qarşı invariant olaraq çıxış edir.

Linqvistik baxımdan, invariantı dil sisteminin obyektlərinin (dil və nitq vahidlərinin) tədqiq edilən xüsusiyyətlərindən (və ya xüsusiyyətlər kompleksindən) biri kimi müəyyənləşdirmək olar ki, bu xüsusiyyət bütün modifikasiyalarda dəyişməz qalır. Bu modifikasiyalar, ilkin sistemin ətraf mühitlə (istifadə mühiti) və fonetik mövqelərlə qarşılıqlı təsirindən yaranır. Bu fakt açıq şəkildə göstərir ki, dilçi alim invariant vahidi hər hansı bir dil səviyyəsində yalnız sırf abstraksiya kimi qəbul etməməlidir.

Müasir dilçilikdə dil sisteminin bütün səviyyələrində vahidlərin taksonomik tədqiqi əvəzinə, onların keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin normativ səviyyədə öyrənilməsinə üstünlük verilir. Dil hadisələrinə ikitərəfli yanaşma əvəzinə, F.Y. Veysəlinin fikrincə, *“üç səviyyənin mövcudluğuna əsaslanan üçlü yanaşma: funksional sistem səviyyəsi, norma səviyyəsi və konkret nitq faktının səviyyəsi məqsəda uyğun və elmi cəhətdən əsaslandırılmış görünür.”*¹²

¹² Veysəli, F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y. Veysəli. - Bakı: Mütərcim, I c. - 2009, - s.496.

Üçtərəfli modelə əsasən – sistem – norma – nitq – fonem – variant (allofon, ton) – fon (səs); morfem – allomorfem, morf, leksem – alloleksem – leks – fərqləndirilir.¹³

Sxem 1.3.1.
Üçtərəfli dil bölünməsi sxemi

Trixotomik yanaşmada fonemlər sistem yaradır, burada onlar diferensial xüsusiyyətlər əsasında bir-birinə qarşı qoyulurlar. Variantlar norma səviyyəsinin vahidləridir, səs isə fonemlərin danışıda konkret təzahürləridir. Eyni fonemin bütün variantları eyni diferensial xüsusiyyətlə, lakin fonetik kontekstdən asılı olaraq əldə edilmiş müxtəlif inteqral xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

“Dildə variasiyaya səbəb olan intralingvistik və ekstralingvistik şərtlər” adlanan dördüncü paragrafda bir sıra müxtəlif amillərdən asılı olan dil dəyişikliyi prosesinin mürəkkəbliyi ilə bağlı dil variasiyasının öyrənilməsində əsas çətinliklər göstərilir. Bu proses bir sıra müxtəlif faktorlardan asılıdır. Nəzərə alsaq ki, bugünkü dilçiliyin səciyyəvi cəhəti dünyaya və özünəməxsus baxışı olan insanın cəmiyyətdəki rolunu nəzərə almadan dilin tam təhlilinin qeyri-mümkünlüyünü etiraf etməkdir, onda səbəblər sırasında variasiya yaradan sosial amillər xüsusi çəki qazanır.

V.Q.Qak dildə variasiyanın əsas amillərini müəyyən edir: daxili (sistem-struktur) və xarici. Adları çəkilən bu amillər həlledicidir və lingvistik vasitələrin variasiyasını daim tənzimləyir. Müəllifin fikrincə, *“onlar insanın istəklərindən asılı olmayaraq obyektiv ola bilər, danışanın niyyət və istəklərini əks etdirərək, subyektiv ola bilər”*.¹⁴

¹³ Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Mütərcim, I c. - 2009, - s.496.

¹⁴ Гак, В.Г. Об общих факторах вариативности в языке / В.Г. Гак // Степановские чтения. Проблема вариативности в романских и германских языках: Тезисы докладов и сообщений Международной конференции. - М.: Изд-во РУДН, - 2001. - с.5.

G.V.Stepanov da dilin variasiya amillərini daxili və xarici olaraq iki yerə ayırır. Müəllifin fikrincə, *“mahiyyətinə görə immanent olan daxili əsaslar xarici əsaslardan “qeyri-dilçiliyi” ilə fərqlənir. Belə ki, funksiyaların (məsələn, sosial-üslubi) kateqoriyaları, məkan (həmçinin zaman) və cəmiyyətin strukturu sistem daxilində yaranan variantların istifadəsi və paylanması ilə əlaqələndirilir”*.¹⁵

K.S.Qorbaçeviç də linqvistik vahidlərin dəyişkənliyinin səbəblərini xarici və daxili olmaqla iki qrupa ayırır. Variasiyanın xarici və daxili səbəblərini vurğulayarkən, K.S.Qorbaçeviç bir neçə amilin kompleks təsirinin yolverilməzliyini nəzərə almır. Müəllif ərazi dialektlərinin təsirini və digər dillərlə təmasları xarici səbəblər hesab edir. Müəllif, variasiyanı, ümumiyyətlə norma kimi, dil sisteminin bütün səviyyələrinə xas olduğunu nəzərə alaraq, daxili səbəblərə fonemlərin fərqləndirici xüsusiyyətlərinin həyata keçirilməsinə və bəzi səslərin tələffüzünü asanlaşdırma meylinə də aid edir.¹⁶

Dil vahidlərinin variasiyası həm bütün dil səviyyələrinə xas olan universallara, həm də fonem (və ya morfem, leksem, cümlə) kimi dilin xüsusi formalarına xas spesifik səbəblərə malikdir. Fonemin dəyişkən tətbiqinin universal səbəbləri dilin sistemli-struktur formasiya kimi xüsusiyyətlərindədir. F.Y.Veysəllinin sözlərinə görə, *“fonemin çoxsaylı reallaşmaları fonemin özünün, onun daxili strukturunun deyil, müəyyən fonemdən xaricdə yerləşən, amma həmin dilin strukturuna daxil olan şərtlərlə bağlıdır. Fonemlərin variantları olmadan mövcud olması mümkün deyil, eynilə variantların da aid olduqları fonemlər olmadan mövcudluğu mümkün deyil”*.¹⁷

Biz qəti şəkildə inanırıq ki, dil vahidlərinin variasiya proseslərini təsvir edərkən, insan amili adlanan faktor – cəmiyyət həyatındakı prosesləri – yetərinə diqqətdən kənarda saxlamaq

¹⁵ Степанов, Г.В. К проблеме языкового варьирования. Испанский язык Испании и Америки / Г.В. Степанов. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, - 2004. – с.3.

¹⁶ Горбачевич, К.С. Вариантность слова и языковая норма: На материале современного русского языка / К.С. Горбачевич - М: Книжный дом “Либроком”, - 2009. – с.25.

¹⁷ Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Mütərcim, - II c. - 2014, - s.221.

məqsədəuyğun deyil. Çünki dil və cəmiyyət arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə lazımı şəkildə nəzərə alınmadan hər hansı linqvistik təsvir ən azı natamam olacaq. Lakin dilin modifikasiyası prosesində ekstralingvistik amillərin rolunun üstünlük təşkil etdiyinə inanan tədqiqatçılar da var. Bütün bunlarla yanaşı, müasir Britaniya tələffüz norma sisteminin unifikasiyası üçün danışanın yaşı və prestij faktoru kimi sosial amillərin xüsusilə əhəmiyyətli olduğunu düşünürük.¹⁸

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əşəğıdaki məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*¹⁹

Dissertasiyanın **“Fonoloji səviyyədə sistem, norma və nitq nümunələri”** adlanan ikinci fəslı beş paraqrafdan ibarətdir. İkinci fəslin **“Nitq kontinuumunun fonoloji segmentasiyası üçün linqvistik meyarlar”** adlanan birinci paraqrafında təhlil ilk növbədə linqvistik meyarlara əsaslanır.

¹⁸ Гришина, Л.В. Позиционная вариативность признака степени придыхания английских глухих взрывных согласных: // Дис. ... канд. филол. наук. - М., 2003. - с.74.

¹⁹ Poladova, S.E. Features of intonation variability of regional English phonemes in modern linguistics // - AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. Special Issue - 2021, - pp.103-107; Фонетические разновидности и варианты английского языка // - Dnipro, Ukraine: Ways of science development in modern crisis conditions: abstracts of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, - June 3-4, - 2021, pp. 381-383; О фонологической системе английского языка и подходы к интерпретации фонемы // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr, - 2021. №3, - стр. 25-28; Соотношение варианта и инвариантов в языке // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dilçilik araşdırmaları. Beynəlxalq elmi jurnal, - 2021. №2, - s.90-93; Variability as the concept of allophonic variation // - Международный научно-практический журнал. Endless light in science, - Алматы, Казахстан, - 28 Октября, - 2022, - pp.236-240; Variativlik dil xüsusiyyəti kimi // – Azərbaycan Elm Mərkəzi, III Beynəlxalq elm və təhsilin əsasları konfransının materialları, - Bakı, - 7 aprel, - 2023, s. 9-12; Dilçilikdə variativlik problemi // - Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, diskurs, beynəlmilləşmə). Ümümmilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş XIV Beynəlxalq elmi konfransın materiaları (2 cildə), I cild (I-VII bölmələr), Bakı, - 04-05 may, - 2023, s. 345-348; İngilis dilinin fonem tərkibinin tarixi variasiyası: səs qanunu anlayışı // - Bakı: Elmi iş, Beynəlxalq elmi jurnal. – 2024. c.18 (5), - s. 33-37.

Müasir dilçilikdə ilk dəfə L.V.Şerba səs zəncirindən fonemləri təcrid etmək üçün istifadə olunan morphemik sərhədlər nəzəriyyəsini təklif etdi. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarına görə nitq kontinuumunun fonem bölgüsü morphem, morfoloji bölgüdən asılı olmalıdır. Fonoloji seqmentasiyanın morfoloji seqmentasiyadan asılılığı fikri o deməkdir ki, *“müəyyən bir növün nitq seqmentində mümkün morfoloji sərhədlər olduğu qədər fonem sərhədləri də var”*.²⁰ Bununla belə, linqvistik faktlar açıq şəkildə göstərir ki, ingiliscə davamlı nitqin fonoloji seqmentasiyası tək cə morphem sərhədlərinin mövcudluğundan deyil, həm də morfoloji dəyişikliklərə məruz qalan sait seqmentləri ilə də müəyyən edilə bilər. Məsələn, müasir ingilis dilində “run” sözündə [r-ʌ-n] şəklində bölünmə aparılır, “ran” sözündə isə [r-æ-n] olaraq bölünür. Bu, həmin sözlərdə /ʌ/ – /æ/ morfoloji dəyişikliklərə əsaslanır. Bu mövqeyi nəzərə alan F.Y.Veysəlli vurğulayır ki, *“fonem müxtəlif fonetik şəraitdə meydana çıxır, ona görə də müxtəlif səs ifadələrində mövcuddur”*.²¹

Nitq zəncirindən sintaqmatik seqmentasiya ilə ayrılan səslər, paradiqmik identifikasiya vasitəsilə kəmiyyət cə məhdud invariant vahidlərə endirilir. Çoxlu sayda səs seqmentlərinin konkret invariant səviyyəsinə endirilməsi bu seqmentlərin akustik-artikulyasiya oxşarlıqları və fərqləri ilə deyil, yalnız linqvistik meyarlarla müəyyən edilir. Odur ki, *“...fonemin özünəməxsusluğu mənalı vahid olmasa da, bir növ mənaya və dəyərə əsaslanır”*²² hesab edən Y.S Maslovun fikri ilə razılaşımaq mümkün deyil.

Sintaqmatik bölünmə zamanı nitq zəncirini strukturca bölünməz vahidlərə, yəni fonemlərə ayırarkən, fonemin özündə məna fərqləndirici vahid olmadığı və yalnız sözlərin və ya söz formalarının fonetik qatı arasındakı formal fərqləndirici rolunu oynadığı nəzərə alınır. Buna görə də, fonemin inventarını müəyyən edərkən, fonemləri nitq axınından qrammatik mənası ilə əlaqəli olaraq ayırmaq təklifini irəli

²⁰ Касевич, В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания / В.Б. Касевич // Труды по языкознанию. – СПб.: Филол. фак. С.-Петербург. гос. ун-та, - 2006. – с. 28.

²¹ Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y.Veysəlli - Bakı: Mütərcim, 2 cild, -2014, -s.231.

²² Маслов, Ю.С. Введение в языкознание/ Ю.С.Маслов. –Москва: Высшая школа, -1987. - с.46.

sürən L.V.Şerba, L.R.Zinder və F.Y.Veysəllinin nəzəriyyəsinə üstünlük veririk. Məsələn, müasir rus dilində “иск” sözünün səslər qatı üç səsdən ibarətdir ki, onların hər biri sözün və ya morfemin səs qatını təşkil edə bilər: /и/ – sözünü, /с/ – sözünü, /к/ – sözünü.

Davamlı nitqin struktur linqvistik vahidlərə bölünməsi yalnız linqvistik meyarlar əsasında həyata keçirilə bilər.

Ayrı-ayrı nitq səsləri morfem və sözlərin səs qatlarını fərqləndirməyə xidmət etdiyinə, ayrı-ayrı səslər qrammatik məna ilə bilavasitə əlaqəli ola bildiyinə görə, hər hansı bir davamlı nitqin ayrıca səs seqmentlərinə bölünə biləcəyini və ya ayrıca səsdən ibarət ola biləcəyini iddia etmək məqsəduyğun olardı. Başqa sözlə, fonem birbaşa məna ilə əlaqəli olduğunda, yəni sözün və ya morfemin səslər qatını təşkil etdikdə, fonem, daha yüksək səviyyəli vahidlərin səslər qatını təşkil etmədiyi hallarda da fərqlənir.

Deməli, hər hansı səs seqmentinin daxilində morfemlər arasında sərhəd varsa, bu o deməkdir ki, o da fonemik sərhədlə bölünür, yəni ayrı-ayrı fonemlərə bölünür. Müasir rus dilində fonetik sözlərin əvvəlində [ˈsːːoboj] (с собо́й) və ya fonetik sözlərin kəşiməsində [ˈvaːsːːovsem] (вас со́всем) səslər seqmenti [sːː] mövcuddur. Bu nümunələrdə morfoloji baxımdan əhəmiyyətli sərhədin olması, [sːː] səslər kompleksində fonem sərhədinin mövcud olduğunu və [sːː] səslərinin bu nümunədə iki fonem /ss/ birləşməsi kimi reallaşdığını göstərir. [sːː] və ya [sːː] daxilində morfoloji cəhətdən əhəmiyyətli sərhəd olmadıqda, məsələn, [ˈpasːiv] (passiv), [masːa] (kütlə) analoji prinsip tətbiq olunur. Yəni, əgər səslər ardıcılığı morfem sərhədindən keçdikdə iki fonemə bölünürsə, eyni səslər ardıcılığı, belə bir sərhədin olmadığı hallarda da mütləq şəkildə iki müstəqil fonemə bölünməlidir.

Deməli, [ˈsːːoboj] (с собо́й) sözündəki [sːː] səslər seqmenti, bu səslər segmentinin hansı mənalı vahidlərin səslər qatında reallaşmasından asılı olmayaraq, bifonemik (iki fonemli) bir birləşmədir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dilin səs tərkibi haqqında elm linqvistik meyarlara əsaslandığı üçün daha çox bəzi fundamental məsələlərin həlli üçün prinsip və üsullar tapmışdır. Dil və dil vahidlərinin sistemini yalnız dilçilik meyarları ilə təsvir etmək lazımdır.

“İngilis dilinin samitlərinin fonoloji sistemi və onun mübahisəli məsələləri haqqında” adlanan ikinci fəslin ikinci paragrafda ingilis samitləri haqqında geniş məlumat verilir və germanistikada samit fonemlərin sayı ilə bağlı alimlər arasında xüsusi fikir ayrılığının olmadığı bildirilir. Belə ki, məsələn, Q.Qlisona görə müasir ingilis dilinin fonoloji sistemində 24 samit fonem var.²³ V.D.Arakinin tərifinə görə, *“müasir ingilis dilində 20 samit və 24 samit fonem mövcuddur”*.²⁴ E.E.Radnaevanın fikrincə, müasir ingilis dilində konsonant alt sistemi 24 samit fonemdən ibarətdir və bunlar aşağıdakı kimi təqdim olunur: /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /tʃ/, /dʒ/, /m/, /n/, /ŋ/, /f/, /v/, /θ/, /ð/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /h/, /w/, /l/, /r/, /j/. Müəllifin tərifinə görə, bunlardan 6-sı kipləşən-partlayışlı samitlərdir: /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, 2-si affrikat: /tʃ/, /dʒ/; 9-u küylü səslər: /f/, /v/, /θ/, /ð/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, 3-ü burun samitləri: /m/, /n/, /ŋ/; və sonorlardır: /w/, /l/, /r/, /j/.²⁵

Müasir ingilis dilində samit səslər aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif edilir: 1) maneənin növünə və küy yaratma üsuluna görə; 2) nitq orqanlarının fəaliyyətinə və maneənin əmələ gəldiyi yerə görə; 3) səs tellərinin iştirakı ilə.

İngilis dilində konsonantların təsnifatı zamanı F.G.Zeynalov aşağıdakı prinsipləri əsas götürür: 1) nitq orqanlarının fəaliyyətinə və maneənin yaranmasına görə; 2) maneənin növü və küyün yaranma üsulu ilə; 3) səs tellərinin iştirakı ilə; 4) yumşaq damağın vəziyyətinə görə.²⁶

Tədqiqat işində istifadə edilən ingilis samit fonemlərinin universal təsnifatı yeddi meyardan ibarətdir və bunlar aşağıdakılardır:

- 1) yumşaq damağın vəziyyətinə görə: ağız və burun;
- 2) küyün iştirakına görə: küylü və sonor;

²³ Глисон, Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Г. Глисон / пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурата. – Изд. 3-е. – М.: ЛКИ, - 2000. – с.57.

²⁴ Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д.Аракин. – Ленинград: Просвещение, - 1979. – с.72.

²⁵ Раднаева Э.Э. Сопоставительно-типологическая фонология бурятского и английского языков: /Дис. ... канд. филол. наук/ - Москва: РГБ, - 2005, - с.159.

²⁶ Zeynalov, F.H., Hüseynova, Z.Ə. Pronunciation and spelling in English / F.H. Zeynalov, Z.Ə. Hüseynova – Bakı, - 1998, - с.18.

3) artikulyasiya üsulu ilə/maneənin növünə görə: küylü - sonor, novlu - sonor, affrikatlar;

4) aktiv tələffüz orqanına görə: labial (qoşa dodaq), dodaq-diş; dilin fəal iştirakı ilə yaranan: dilönü (dilin ön hissəsinin fəal iştirakı ilə yaranan səslər: apikal, kakuminal,) maneənin əmələ gəldiyi yerə görə: diş arası, alveolyar, trans-alveolyar, palatal-alveolyar; dil ortası: damaq, dil arxası (velar) glottal;

5) səs tellərinin iştirakı/iştirakı olmadan: cingiltili, kar;

6) artikulyasiyanın gücünə görə: güclü (kar) /, zəif (cingiltili);

7) maneələrin sayına görə: tək fokuslu, iki fokuslu.

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində samitlərin sayı ilə bağlı nəzəri mənbələrdə konsensus yoxdur. Bunun bariz nümunəsi kimi ingilis dilinin fonoloji sistemindəki samit altsisteminin 24-25 samitdən ibarət olması fikrini göstərmək olar. Burada mübahisəli məsələ labial (qoşadodaq) velar küylü sonorum /w/ kar korrelyasiyasının fonoloji statusu ilə bağlıdır. İngilis dilinin ədəbi tələffüzünün samit fonemlərini təsnif edərkən, D.Cons mötərizədə /w/ foneminin kar ekvivalentini /w/ daxil edir.²⁷ D.Consdan fərqli olaraq, A.K.Gimson öz təsnifatında /w/ kar analoqunu müstəqil fonem statusuna malik vahid kimi göstərir.²⁸

Postsovet germanistləri (G.P.Torsuev, V.A.Vasilyev)²⁹ D.Cons və A.Gimsonun fikrini bölüşür və ingilis dilinin samit fonemlərinin inventarına /w/ kar korrelyasiyasını fakultativ fonem kimi daxil edirlər³⁰, lakin O.Dikuşina, M.A.Sokolova, S.F.Leontyev və başqaları bu sonor samitinin kar korrelyasiyasını ingilis dilinin samit fonemlərinin inventarına daxil etmirlər. P. Rouça görə, “which” “” və “witch” söz cütliyündə /w/ sonoru /ʍ/ ilə əvəz edilərsə, iki fərqli məna alınır ki, bu da onların iki fərqli fonem olması deməkdir.

İngilis dilinin samit fonemlərinin altsistemində mübahisəli məsələlərdən biri də fonoloji status və affrikatların sayı məsələsidir.

²⁷ Jones, D. An Outline of English Phonetics // D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, - 1997, - p.27.

²⁸ Gimson, A.C. An Introduction to Pronunciation of English. 4th ed. / Ed. By S. Ramsaran / A.C.Gimson. - London: Edward Arnold, - 1989, - p.216.

²⁹ Yenə orada., s.195.

³⁰ Jones, D. An Outline of English Phonetics // D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, - 1997, - p.63.

Dilçilər arasında mübahisə mövzusu belə suallardır: 1) ingilis /tʃ/, /dʒ/ mono- və ya bifonemik birləşmələrdir, 2) əgər bu affrikatlar bir fonemi təmsil edirsə, onda ingilis samitlərinin altsistemində nə qədər belə fonem var və [tθ, dθ, tr, dr, ts, dz] affrikatlar müstəqil fonemlər hesab edilə bilər?

Sovet alimlərinin nöqteyi-nəzərindən müasir ingilis dilində cəmi iki affrikat /tʃ/, /dʒ/ var. Xarici fonoloqlar, əksinə, müasir ingilis dilində affrikatların sayının daha çox olduğuna inanırlar. Bundan əlavə, bəzi alimlər affrikatlar problemini morfoloji və fonoloji baxımdan nəzərdən keçirirlər ki, bu da onlara /tʃ/, /dʒ/-ni monofonemik formasıylar, [tθ, dθ, tr, dr, ts, dz] isə bifonemik formasıylar kimi təsnif etməyə imkan verir.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı ***“Sistem - norma – nitq korrelyasiyası: ingilis dilinin orfofoniyası”*** adlanır və qeyd edilir ki, son illərdə dil və nitq fəaliyyətində variativliyin öyrənilməsində sistem - norma - nitq arasında əlaqə problemi dilçilikdə xüsusilə kəskin xarakter almışdır ki, bu da əsasən bu linqvistik anlayışların özlərinin qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Dil sisteminin müstəvisinin və normanın həyata keçirilməsində dəqiq sərhədlənməsi fonoloji sistemin təsviri və şərhində mövcud fikir ayrılıqlarının aydınlaşdırılması, xüsusən də ayrı-ayrı fonemlərin və səs birləşmələrinin fonoloji vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün müəyyən nəzəri və tətbiqi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dilçilikdə dil variativliyi problemləri ənənəvi olaraq ardıcılıqla nəzərdən keçirilir: variativlik→dil sistemi→norma→nitq.³¹

Bəzi dilçilərin fikrincə, spontan nitqdə fonemlərin variativliyi A.Martine qanunu və ya *“ən az say prinsipi”* ilə əlaqələndirilir ki, bütün fonetik variasıylar danışanın artikulyasiyasını sadələşdirmək istəyindən qaynaqlanır.³² Bu fikri qismən qəbul edərək, spontan nitqdə fonemlərin dəyişkənliyinə A.Martine qanununun təsiri,

³¹ Jones, D. An Outline of English Phonetics // D.Jones. – Cambridge: Cambridge University Press, - 1997, - p.63.

³² Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях. (Проблемы диахронической фонологии) / А. Мартине - Москва: Издательство иностранной литературы. – 1960. – 264 с.

həmçinin istifadənin yüksək tezliyi və tələffüzün sürətli tempi kömək etdiyinə inanmağa meyllilik.

Norma - tələffüz etalonudur, canlı nitqdə sözlərin müəyyən fonoloji modellərinin həyata keçirilməsi normasıdır, yəni dil işarəsi kimi hər bir leksemin planı və əsas ifadə vahididir. Hər hansı bir standart kimi, tələffüz norması da abstraksiya, model, konstruksiyadır, lakin sözün belə “ideal” fonetik qatının mövcudluğu hər bir leksemin məzmun planına uyğunlaşdırılması zərurəti ilə bağlıdır, çünki bu, dilin ikitərəfli linqvistik vahidi olan sözün tanınması üçün ilkin şərtlərdir.

Norma anlayışı müəyyən dərəcədə nisbi xarakter daşıyır və sosial-psixoloji məna kəsb edir, belə ki, dil daşıyıcılarının nitqində konkret linqvistik formanın məqbul və ya yolverilməzliyi və ya ümumiyyətlə tələffüzün məqbul olması haqqında fikirlər müxtəlif olur. O.S.Axmanovanın tərifinə görə, *“norma dil vasitələrinin qəbul edilmiş nitq istifadəsi, fərdin nitqində linqvistik vasitələrin istifadəsini tənzimləyən qaydalar (qaydalar) məcmusudur”*.³³ Norma sabit deyil, çünki zaman keçdikcə norma həm xarici dil amillərinin təsiri altında, həm də sistem daxilində köhnəlmişləri tədricən əvəz edən yeni formaların meydana çıxması şərti ilə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır.

Yada salaq ki, sistem-norma-nitq ternar qarşılıqlı əlaqəli inkişafı E.Koseriuya məxsusdur. Müəllif tərəfindən *“sistem müəyyən bir komandaya xas olan nitqdə “açıq və qapalı yolları göstərən imkanlar, koordinatlar sistemi” kimi müəyyən edilir; norma, əksinə, müəyyən bir cəmiyyətdə və müəyyən bir mədəniyyətdə qəbul edilmiş “məcburi həyata keçirmə sistemi” dir; norma “demək olar” deyil, “artıq deyilmiş” anlamına gəlir”*.³⁴

Sistem dilin həyata keçirilməsinin ideal formalarını ehtiva edirsə, norma artıq reallaşdırılmış formaları əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, E.Koseriunun üçlü qarşılaşdırmasında dil və norma arasındakı münasibətlər açıq olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Müəllif öz konsepsiyasına nitqi yalnız ona görə daxil edir ki, norma öz

³³ Axманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. Москва: Учпедгиз, - 1957. – с.46.

³⁴ Косериу, Э. Синхрония, диахрония и история / Э.Косериу // - Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – с.173.

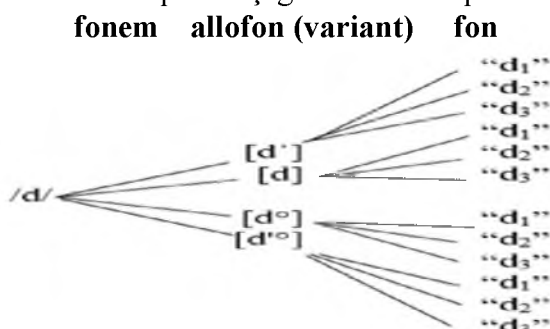
imkanlarını və tətbiqlərini həmişə əhatə edə bilmir. Əgər belədirsə, onda sistemin bu və ya digər vahidinin qeyri-ənənəvi həyata keçirilməsi normaya aid ola bilməz, lakin nitqlə əlaqəli olmalıdır. Əşyaların bu düzülüşündə diaqram ardıcılıq sistemi → norma → nitq kimi deyil, məhz belə olmalıdır: sistem → norma; sistem → nitq.

V.Q.Qak dil normasını nəzərə alaraq, bu anlayışın iki əsas cəhətini - obyektiv linqvistik normanı, müəyyən sosial qrupda ümumən qəbul edilən dil vasitələrinin formasını və mövcud obyektiv normaların düzgün və ya qeyri-düzgünlüyünün olduğu qiymətləndirici, aksioloji normanı fərqləndirir. *“Bu fərq, – müəllif qeyd edir, “ümumiyyətlə, təsviri (obyektiv) və göstərişli (subyektiv) normalar arasındakı fərqə uyğundur”.*³⁵

Bu mülahizələrə əsaslanaraq, işdə norma dilin bir səviyyəsi olaraq təyin edilir, burada səs nümunələrində dəyişməz dil vahidlərinin variantları təqdim olunur.

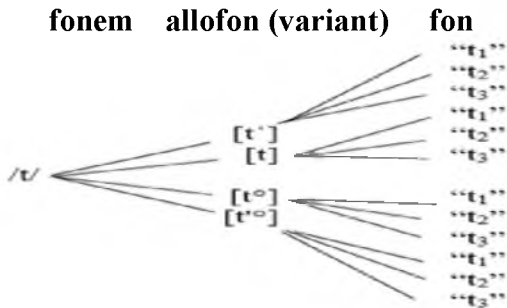
“Variantın sistemə münasibəti və onun sistemdəki yeri” adlanan ikinci fəslin dördüncü paragrafda dilin səs sisteminin sistemlər kimi əlaqəsi və dəyişkənliyi sualına cavab verilir qeyd olunur ki, normanın tarixi dəyişkənliyi səbəbindən onun ayrılmaz hissəsi dil vahidlərinin və vasitələrinin dəyişkənliyidir, lakin norma, ternar yanaşmada ayrı bir səviyyə kimi, variasiya proseslərinin məhdudlaşdırıcısı kimi də çıxış edir, dəyişkənliyin sərhədlərini və variantların inventarını müəyyənləşdirir.

L.V.Şerba üçlü yanaşma (sistem-norma-nitq) əsasında invariant-variant-fon əlaqəsini aşağıdakı kimi təqdim edir:³⁶

³⁵ Гак, В.Г. Норма и толерантность / В.Г. Гак // ИЯШ. - 1984, - №1. - с. 7.

³⁶ Yenə orada, - с. 7.

Diagramdan göründüyü kimi variantlar norma səviyyəsinin vahidi olmaqla invariantlarla səs reallaşması arasında aralıq mövqe tutur. Variantlar funksional sistemin vahidi kimi verilmiş fonem nümunələrinə xas olan diferensial əlamətlər və nitq kontekstində variantın əldə etdiyi inteqral əlamətlər kimi çıxış edir.

Beləliklə, allofonlar norma səviyyəsinin vahidləri kimi bir tərəfdən fonemlə, digər tərəfdən isə nitq səsi (fon) ilə əlaqələndirilir. Üçtərəfli sxemin elementləri qarşılıqlı əlaqəli şəkildə bir-birinə bağlıdır. *“Bir təqdimatda R.R.Kaspranskinin yazdığı kimi, həm fonemin, həm də allofonun reallaşması eyni vaxtda baş verir, çünki fonemin normativ məhdudiyyətlərini nəzərə almadan reallaşdırılması mümkün deyil və sistem qanunlarını bilmədən allofonun reallaşması kommunikativ funksiyanı yerinə yetirə bilməz.”*³⁷ Bu üçlü modeldə fon (səs) fizioloji-akustik təzahür, fiziki göstərici, fonemin həyata keçirilməsidir. Başqa sözlə desək, nitqdə (fonda) fonem və allofon eyni vaxtda akustik-perseptual parametrlər vasitəsilə təmsil olunur.³⁸

L.V.Şerba fonoloji məktəbinin müddəalarına görə, müəyyən bir mövqedəki allofonların fonetik xüsusiyyətləri orfofonik qaydalarla müəyyən edilir, ortoepiya isə dilin fonemik tərkibini təyin edir. Beləliklə, orfofoniya allofonik, ortoepiya isə fonemik variantla əlaqələndirilir.

Biz də öz növbəmizdə L.V.Şerba fonoloji məktəbinin orfoepik və orfofonik normaların dil və nitqdə dil vahidlərinin tələffüz

³⁷ Каспранский Р.Р. О нормах фонетической реализации разговорной речи. В кн.: Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. // - Горький, - 1974, вып. 5, - с.96.

³⁸Yenə orada, c.96.

xüsusiyyətlərinin kodlaşdırılması qaydaları kimi təsiri barədə mövqeyini qəbul edirik, bu da ədəbi tələffüzün səs dizaynının vahidliyini təmin edir.

“İngilis dilində samitlər və onların variantlarının paylanma xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəslin beşinci paragrafda qeyd edilir ki, fonemlərin paylanması dedikdə, ilk növbədə, verilmiş fonemin baş verə biləcəyi bütün mühitlərin məcmusu, yəni onun yeri, sırası və digər fonemlərlə uyğunluğu nəzərdə tutulur. Dil vahidlərinin paylayıcı təhlili də fonoloji tipologiyanın qurulmasında mühüm addımdır, çünki hər bir dildə sintaqmatikada fonem birləşməsinin özünəməxsus dildaxili qanunauyğunluqları vardır.

Dilin kombinator (fonotaktika) qaydalarının həm hecanın quruluşuna, həm də heca tərkibinin təbiətinə təsiri faktı bizə ilkin əhəmiyyət kəsb edən fakt kimi görünür. Ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif samitlərin tezlik dərəcələri var ki, bu da müxtəlif dillərdə heca nümunələrinin sayında birbaşa əks olunur. R.K.Potapova görə, *“dildə samitlərin tezliyi nə qədər çox olarsa, onun “heca çəkisi” də bir o qədər çox olar. Alman dili üçün heca çəkisi 2,6 fonem, ingilis dili üçün isə 2,7-dir”*.³⁹

Zənnimizcə, ingilis fonoloji sistemlərinin tipoloji xüsusiyyətlərindən biri, hecada və sözün sonunda gələn samit fonemlərin neytrallaşdırılmaması hesab edilməlidir. Növbəti xarakterik xüsusiyyət, ingilis dilində bir sözün mütləq sonunda /ŋ/ foneminin və sözün əvvəlində /h/ foneminin heç vaxt tətbiq olunmamasıdır. İngilis dilində kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlər ənənəvi olaraq morfemlərin (sözlərin) sonunda işlədilmir, çünki bu fonetik vəziyyətdə onlar müntəzəm olaraq kipləşən-partlayışlı kar korrelyasiya ilə əvəzlənilirlər.

İngilislər (Britaniya variantında danışanlar) kipləşən-partlayışlı cingiltili samit fonemləri /b/, /d/, /g/ karlaşdırmırlar. Amerika variantının daşıyıcıları da cingiltili samitləri demək olar ki, karlaşdırmırlar, çünki bunun sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olduğunu başa düşürlər. Amma Amerika variantının dil daşıyıcılarının nitqində kar samitlər /p/, /t/, /k/ çox vaxt cingiltili /b/, /d/, /g/

³⁹ Потапова, Р.К. Слоговая фонетика германских языков / Р.К. Потапова. - М.: Высшая школа, - 1986, - с.33.

kimi tələffüz olunur. C.Uellsə görə, “*əgər kar samitlər /p/, /t/, /k/ vurğulu hecadan sonra iki sait arasında gələrsə, bu baş verə bilər. Məsələn, better /'bedər/ və s.*”.⁴⁰

İngilis dilində sait+samit modelinə uyğun olaraq /p/, /t/, /k/ və /b/, /d/, /g/ kipləşən-partlayışlı samitlərin saitlər ilə birləşmələri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: (bax cədvəl 2.4.1.).

Cədvəl 2.4.1.

İngilis dilində sait+samit birləşməsi (S+S)

Sait səslər \ Samit səslər (SS)	p	b	t	d	k	g
/i/	+	+	+	+	+	+
/e/	+	+	+	+	+	+
/i/	+	+	+	+	+	+
/ʌ/	+	+	+	+	+	-
/ɔ/	+	+	+	+	-	-
/ʊ/	+	+	+	+	+	+
/ə/	-	+	+	+	+	-
/i/	+	-	+	+	+	+
/ɑ:/	+	-	+	+	+	+
/ɔ:/	-	-	+	+	+	+
/u:/	-	-	+	+	-	-
/ɜ:/	-	+	+	+	+	-

Əldə edilmiş statistik məlumatlara və yuxarıda qeyd olunmuş cədvələ istinad edərək deyə bilərik ki, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı /t/ və /d/ samitlərinə bütün sait fonemlərdən sonra rast gəlinir. İngilis dilində sait+samit (SS) modelinə görə /b/ və /p/ samitlərinə on iki mümkün haldan yalnız səkkizində rast gəlinir. Qeyd olunmuş modelə əsasən kipləşən-partlayışlı /k/ samitinə on iki mümkün haldan yalnız 10-una, /g/ samitinə isə on iki mümkün haldan 7-sinə rast gəlinir.

⁴⁰ Wells, John. C. Accents of English / John Wells. – Cambridge University Press, - 1982. – p.489.

Statistik nəticələrə istinadən, deyə bilərik ki, ingilis dilində postvokal mövqedə gələn /t/ və /d/ samitləri ən çox rast gəlinən səslərdən hesab olunurlar. Bu fonetik vəziyyətdə ən aşağı baş vermə tezliyi cingiltili samit /g/ üçün xarakterikdir.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁴¹

Dissertasiyanın **“İngilis dilinin samit fonemlərinin mövqe və kombinator variantları”**adlanan üçüncü fəslə üç paragrafdan ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci paragrafı **“Variantların növləri və onlar arasındakı fərqlər”** adlanır, qeyd olunur ki, variantın akustik xassələri verilmiş fonemin işlədildiyi fonetik mövqe ilə müəyyən edilir. Hər fonetik mövqedə hər hansı bir fonem yalnız bir variantla təmsil olunur ki, bu da başqa mövqedə reallaşa bilməz. Bir fonemin variantları əlavə paylanma əsasında paylanır və F.Y. Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, *“kombinator variantlar digər fonemlərlə birləşmədən, mövqe variantları isə fonemin mövqeyindən asılıdır.”*⁴² Müəllif variantın növlərini aşağıdakı kimi təqdim edir: vacib və vacib olmayan variantlar. Birincisi, öz növbəsində, əsas və xüsusi olaraq iki yerə bölünür. Xüsusi olanlar da kombinator və mövqeli variantlara bölünür. Vacib olmayan variantlar fakültativ və fərdi olmaqla iki qrupa bölünür.

Fonemlərin kombinator variantları səs zəncirindəki digər fonemlərlə birləşmə nəticəsində yaranır, məsələn, “band” [bænd], “beach” [bi:tʃ]sözlərində ingilis dilində b/ və /t/ samit fonemləri,

⁴¹ Poladova, S.E. .Regional variants in English // - The XVI International Scientific Symposium “ World Science: problems and innovations” dedicated to the 115th anniversary of Mahammadhuseyn Shahriyar, - East Lansing, Michigan, USA, - July 26, - 2021, - pp. 98-101; Основные лингвистические критерии фонологической сегментации речи // - Минск: Минский государственный лингвистический университет. Фонетика в современной лингвистической парадигме. Сборник научных статей, - 2021, стр.19-22; Речемыслительные процессы с фонологической точки зрения // - “Regionlarda ali Təhsil: Reallıqlar və perspektivlər”, Beynəlxalq elmi konfransın materiaları, Guba/Azerbaijan, - November 25-26, - 2021, s.118-122; Фонологическая система как один из основных стимулов звуковых изменений // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Fizuli adına əlyazmalar institutu, Filologiya məsələləri, - 2021 (7), - s.107-113.

⁴² Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri / F.Y. Veysəlli. - Bakı: Mütərcim, 2 cild, - 2014, - s.248.

“bean” [bi:n], “tall” [t ɔ:l], “take” [teɪk], “tea” [ti:], “team” [ˈti:m], “tea-pot” [ˈti:pɒt], “team” [ti:m], “tell” [tel], “ten” [ten] və s. mövqe variantları suprasegmental xüsusiyyətlərdən asılıdır. Məsələn, güclü reduksiya çox vaxt müasir Azərbaycan dilində vurğusuz vəziyyətdə olan kar samitlər arasında sait fonemlərinin itməsi ilə olur: “kükürd”, “bişmiş”, “biçaq” və s.), digər dillərdə, daha yüksək səviyyəli vahidlərin strukturunda yerlərindən asılı olaraq, məsələn, müasir rus dilində, sözün mütləq sonunda bütün cingiltili samitlər kar korrelyasiya ilə əvəzlənir: “хлеб” [хлɛп], “код” [кɔт], “город” [гɔрɔт] və s.

Mövcud variantlar fonetik sistemdə mövqe və kombinatorial variant statusu olan samit variantları və müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin tələffüz norması kimi nəzərdən keçirildi. Belə bir şərh üçün nəzəri əsas odur ki, variantların bütün nəzərdən keçirilən təbiiqləri az və ya çox dərəcədə mövqe və ya kombinator olaraq qeyd olunur, yəni onlar müəyyən bir ümumiliyi təmsil edirlər, çünki onların hamısı dil daşıyıcıları tərəfindən müəyyən bir fonetik mövqedə bu fonemlərin reallaşması ilə əlaqələndirilir.

Bu allofonlara əsasən deyə bilərik ki, allofonlar arasında fonetik fərqlər bəzi hallarda yalnız xarakteristikanın ifadə dərəcəsinə aiddir. Məsələn, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı kar [t], [p], [k] samitlərin cingiltiləşməsi və ya labializasiyası və ya kipləşən-partlayışlı cingiltili [b], [d], [g] samitlərin qarşılaşması və s. Allofon variyasiyasına sırf kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, keyfiyyət xarakterli modifikasiyalar da daxildir, lakin bu dəyişikliklər fonemin reallaşmasının tam pozulmasına səbəb olmur.

Fonem və onun çaları arasında ümumi və xüsusi bir əlaqə var. Nitq axınındakı bütün faktiki tələffüz olunan səslər müəyyən bir fonemin çalarlarıdır. Müəyyən bir fonemin bütün çalarları sistemdə nisbətən az sayda fonem qruplaşdırır. L.L.Bulaninin tərifinə görə, *“fonem bir çox xüsusi təzahürlərdə mövcud olan ümumi bir şeydir. Bir fonemin bütün çalarları mütləq bir-birindən fərqlənir, çünki onlar müxtəlif fonetik şəraitdə görünürlər, lakin eyni şəraitdə bir-birinə qarşı qoyulmurlar”*.⁴³

⁴³ Буланин, Л.Л. Фонетика современного русского языка / Л.Л.Буланин. – Москва: Высшая школа, -1970. – с.32.

Variantların fonemə birləşməsi onların akustik yaxınlığı ilə müəyyən edilmir, çünki çalarlar arasında müvafiq səs fərqləri onların eyni fonemə aid olmasını istisna etmir. Variantların bir fonemə birləşməsi, ilk növbədə, funksional xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Variantlar arasında fərq anlayışı fərqləndirici olmadığı üçün fonemlər arasında mövcud olan fərqlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə bir fərq yalnız fonetik səviyyədə nəzərdən keçirilə bilər və fonemin nitqdə həyata keçirilməsinin bir xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir. Lakin onların qavranılması üçün dəyişikliklərin kəmiyyət yetərliyinə, eləcə də fonemin konkret kombinator-mövqe şərtlərinə nisbətən ciddi şəkildə riayət olunmasına görə zaman keçdikcə dəyişən fərqlər dilin tələffüz normasının tərkib hissəsinə çevrilir.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı *“Müasir ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin kombinator variantları və onların xüsusiyyətləri”* adlanır və qeyd edilir ki, ingilis dilində kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlərin variativliyini öyrənərkən dilçi həm sırf linqvistik, (allofonik variasiyanın sərhədləri və onun variantları, bu variasiyanın dil sisteminin daxili qanunlarına uyğunluğu) həm də qeyri-linqvistik amilləri (yəni yaşa, sosial statusa, vəziyyətə və orfoqrafiyanın tələffüzə təsiri ilə bağlı sosiofonik variasiyanı) nəzərə almalıdır. Yalnız bu halda dilin fonoloji sisteminə tam və dərin səciyyə vermək olar, çünki linqvistik vahidlərin dəyişkənliyi həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik amillərə əsaslanır. Bu amilləri birlikdə təsvir etmək həm bütövlükdə dilin linqvistik mexanizmini, həm də dil daşıyıcılarının fərdi keyfiyyətlərini nəzərə almaq deməkdir.

Bəzi alimlər linqvistik vahidlərin (fonemlərin) variasiyasının əsas səbəbi kimi kombinator-mövqe şərtlərini qəbul edir, həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənliyinin fonemin nitqdə baş vermə tezliyindən birbaşa asılılığını qeyd edirlər, yəni fonemin baş vermə tezliyi nə qədər yüksəkdirsə, onun variasiya imkanları da bir o qədər yüksəkdir. Məsələn, A. Martine öz tədqiqatlarında fonemin tezliyinin və onun funksional yükünün qarşılıqlı asılılığını qeyd etmişdir. Müəllifin fikrincə, *“nitqdə linqvistik vahid (fonem) nə qədər tez-tez*

işlədilirsə, onun fərqləndirici gücü bir o qədər zəif olur".⁴⁴ Ona görə də belə hesab etmək olar ki, fonem müxtəlif kombinator-mövqe şəraitlərində nə qədər tez-tez baş verirsə, onun məruz qaldığı variasiya dərəcəsi bir o qədər çox olur.

Nitqdəki fonemlərə çox vaxt qonşu səslər təsir edir və belə dəyişikliklərə allofonlar deyilir. Allofonik variasiya bir fonem daxilində baş verir və o, verilmiş dil sistemi daxilində digər fonemin diferensial xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşmür. Allofonlar eyni fonemə aiddir, lakin ümumi oxşarlığına baxmayaraq, fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Samit fonemlərin kombinator allofonlarının fonetik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, qonşu saitlərin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Samitlərin artikulyasiyasına sonrakı saitlər xüsusilə güclü təsir göstərir.

Dodaqlanan saitin qarşısında duran samitin artikulyasiyanın təsiri ən güclüdür. Dodaqlanan allofonların fonetik xüsusiyyətləri dodaqlanmayanların xüsusiyyətlərindən çox fərqlidir, çünki dodaqlanma küy komponentlərinin tezlik xüsusiyyətlərini nəzərəcərpəcəq dərəcədə azaldır və samit səslərin intensivliyini zəiflədir. Məsələn, "door" [dɔ:], "darn" [da:n], "down" [daʊn] sözlərindəki /d/ samiti qonşu səslərin təsirinə az məruz qalır və partlayışlı, dilönü-apikal, dilönü, cingiltili, zəif samit kimi çıxış edir.

"Do" [du], "dock" [dɒk], "doff" [dɒf], "dour" [duə] sözlərindəki /d/ samiti qeyri-adi bir xüsusiyyət əldə edir, yəni qonşu [u:] saitin təsirindən dodaqların yuvarlaqlaşması ilə əmələ gəlir. /d/ fonemi ön saitlərdən və "deal" [di:l], "day" [deɪ], "did" [dɪd], "did you" [dɪd ju] sonorlardan əvvəl bir qədər palatallaşdırılır (yumşaldılır). İngilis dilindəki "dry" [draɪ], "drug" [drʌg], "driving" [draɪvɪŋ] sözlərində [r] alveolyar sonantının təsiri ilə /d/ fonemi alveolyar olur.

Verilən nümunələrdən aydın olur ki, /d/ foneminin müxtəlif fonemlərlə birlikdə tətbiqi bir-biri ilə üst-üstə düşmür: məsələn, /dl/ ilə /dw/, /dn/ ilə /dθ/ üst-üstə düşmür, əksinə, fonetik cəhətdən hər bir paralelə ən çox oxşar olan səsləri seçmək mümkündür, beləliklə, fonem variantların mexaniki cəmi ola bilməz.

⁴⁴ Мартине А. О книге "Основы лингвистической теории" Луи Ельмслева // - Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 1. – М.: Прогресс, - 1960, с.184.

İngilis dilində kipləşən-partlayışlı / t / samiti aşağı formant tezlikləri bölgəsində enerji yığılması ilə xarakterizə olunur. Bu samit səs tətbiq edildikdə, ümumi enerji bütün tezlik göstəriciləri daxilində bərabər paylanır. A.Gimson tərəfindən əldə edilən formant məlumatlarına görə, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı /t/ üçün *“bütün sait fonemlərindən əvvəl xarakterik enerji 360 Hz daxilində sabitlənir, sonrakı ön və arxa qapalı saitlər partlayışın enerjisini 2000 Hz-ə qədər artırır.”*⁴⁵ Dodaqlanan saitlərdən əvvəl kipləşən-partlayışlı /t/ spektrogramında 2000-4000 Hz diapazonunda, dodaqlanmayan saitlərdən əvvəl isə 3400-dən 5800 Hz-ə qədər enerji konsentrasiyası müşahidə olunur. Spektral göstəricilərə əsasən iddia etmək olar ki, /t/ samiti üçün ən yaxşı fonetik mövqe dodaqlanmayan saitlərdən əvvəlki mövqedir. *Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁴⁶

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı ***“Müasir ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin mövqe variantları və onların xüsusiyyətləri”*** adlanır və qeyd edilir ki, ingilis dilinin fonoloji sistemində iki fərqli xüsusiyyətə görə bir-birinə zidd olan iki samit kateqoriyası var: birinci növə kar samitlər daxildir /p/, /t/, /k/, adətən daha güclü artikulyasiya və karlıq ilə xarakterizə olunur, ikinci növə isə daha zəif artikulyasiya və onun həyata keçirilməsi zamanı səsə potensial iştirakı ilə xarakterizə olunan /b/, /d/, /g/ daxildir.

⁴⁵ Gimson, A.C. An Introduction to Pronunciation of English. 4th ed. / Ed. By S. Ramsaran / A.C.Gimson. - London: Edward Arnold, - 1989, - p.149.

⁴⁶ Poladova, S.E. The Consonant System of the English Language and its Modification in Colloquial Speech // – United Kingdom: Advances in Social Sciences Research Journal. – 2021. Volume 8 (6), – pp.505-514; Глоттализированные аллофоны согласных фонем на английском языке // - Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2021. №3, - s.110-112; Особенности развития звонких смычных фонем на английском языке // - Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2021. №3. s.12(47), - s. 120-123; Norm and variability of phonetic means, style and language systems // – The XXXI International Scientific Symposium “Turkic World and National Unity”, Andijan Uzbekistan, - October 29, - 2022, pp. 74-77; Positional and combinatorial variants of English phonemes // - Czechia: Proceedings of the 1st International Scientific Conference. Research Reviews, - December, 2022. №1, - pp.10-13.

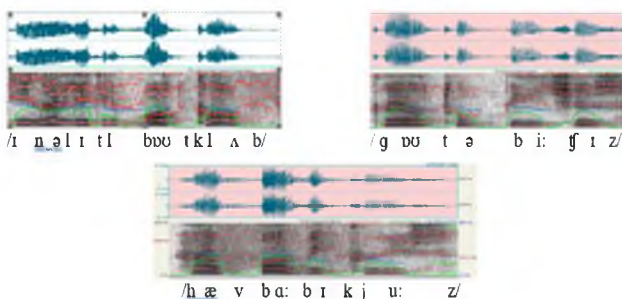
İngilis dilində kipləşən-partlayışlı /p/, /t/, /k/ kar samitlər sözün baş hərflərində aspirasiya edilmiş allofonlarda həyata keçirilməsi sırf fonoloji hadisədir, çünki onların cingiltili korrelyasiyaları /b/, /d/, /g/ yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yarıcingiltili allofonlarda ortaya çıxır. İngilis dilinin fonoloji sistemində aspirasiya, E.A.Burayanın yazdığı kimi, “*mənaqərləndirici xüsusiyyətdir. Məsələn, “pay” [p^heɪ] – “bay” [beɪ], “tie” [t^haɪ] – “die” [daɪ], “Kate” [k^heɪt] – “gate” [geɪt]] və s. kimi cütlərdə.*⁴⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı /p/, /t/, /k/ aspirasiya variantları məhz bu samitlərin məhdud (natamam) paylanması səbəbindən həyata keçirilə bilmədiyi birləşmələrdə, xüsusən də kar /s/samitindən sonrakı mövqedə görünür. Bu vəziyyət, fikrimizcə, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, bir sistem olaraq dilin özü bu sistem daxilində cingiltilik və karlıq ilə sabit fonoloji əlaqə yaratmaq və saxlamaq üçün mümkün qədər çox fonetik əsaslar təqdim etməyə çalışır.

Linqvistik materialın spektroqrafik və osilloqrafik təhlilinin nəticələrinə əsasən, dil daşıyıcılarının davamlı ingilis nitqindəki samitlərin dəyişikliklərə ən çox və ən az davamlı olduğu fonetik mövqeləri hesablamaq mümkün oldu. Kipləşən-partlayışlı cingiltili və kar fonemlərin eyni fonetik mövqələrdə həyata keçirilməsinin müxtəlif variantlarının baş verməsi əsasında linqvistik materialın təhlili göstərir ki, onlar samit+sait birləşməsində (s+s) sabitlikləri ilə fərqlənilirlər.

İngilis dilində cingiltili partlayışlı /b/, /d/ və /g/ samitləri sözün başlanğıc mövqelərində olur. Məsələn, “in a little boat club”, “go to beaches”, “have barbecues”. İlkin vəziyyətdə cingiltili partlayışlı samitlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə qarşılaşması müşahidə olunur və bu samitlərin akustik göstəriciləri bu fərziyyəni təsdiqləyir. Belə ki, diktorların ifadələrində, partlayışlı /b/ səsləri üçün spektrogramda ya qismən ya da tamamilə qarşılaşmış variant qeyd olunur. (bax Şəkil 3.3.1 a,b,c,ç).

⁴⁷ Бурая Е.А. Фонетика современного английского языка. Теоретический курс: учебник для студентов лингв. вузов и фак. / Е.А. Бкрая. - М.: Академия, - 2006, - с.58.

Şəkil 3.3.1 a, b, c, ç

**İngilis dilində “in a little boat club”, “go to beaches”,
“have barbecues” sözlərinin spektroqramı və ossiloqramı**

Sözün sonunda vurğulu saitdən sonra kipləşən-partlayışlı /p/, /t/, /k/ kar samitlər güclü, orta aspirasiyalı və zəif aspirasiyalı/aspirasiyalısız və partlayışsız kimi reallaşdırılır. Məsələn, “pap” [pæp], “pep” [pep], “pip” [pɪp], “pipe” [ˈpaɪp], “pop” [pɒp], “pope” [pɒpə], “pup” [pʌp], “tape” [ˈteɪp], “tap” [tæp]; “tit” [ˈtɪt], “toot” [ˈtuːt], “tot” [ˈtɒt], “tout” [ˈtaʊt], “turret” [ˈtʌrət], “tut” [ˈtʌt], “meet” [ˈmiːt], “sit” [ˈsɪt], “first” [ˈfɜːst], “text” [ˈtekst]; “kink” [ˈkɪŋk], “kirk” [ˈkɜːk], “dark” [ˈdɑːk], “mark” [ˈmɑːk], “deck” [dek], “black” [ˈblæk], “cake” [ˈkeɪk], “lake” [ˈleɪk], “book” [ˈbʊk], “speak” [ˈspiːk] və s. kimi sözlərdə.

Kipləşən-partlayışlı kar və cingiltili samitlərin paylanma təhlili nəticəsində müvafiq allofonlar əldə edilmişdir: [p*], [b*], [b<], [b>] ı [k*], [g*], [g<], [g>]. Müxtəlif növ hecalarda kipləşən samitlərlə nəti-cələnən allofonlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 3.3.1-ə bax).

Cədvəl 3.3.1

**Müxtəlif heca modellərində kipləşən-partlayışlı samitlərin
allofonları**

samitin növü	dodaq samitləri	dilönü	dil arxası
kipləşən-partlayışlı kar samitlər	[p ^h], [p ^h a], [p*a]	[#t ^{*h} a], [t*a]	[#k ^{*h} a], [k*a]
	[a#p*], [a#p ^{*h}]	[a#t*], [a#t ^{*h}]	[a#k*], [a#k ^{*h}]
kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlər	[#p*b ^{<} a], [b*b ^{<} a]	[#t*d ^{<} a], [d*d ^{<} a]	[#k*g ^{<} a], [g*g ^{<} a]
	[ab ^{>}], [ab ^{>} b*], [ab ^{>} #p*]	[ad ^{>}], [ad ^{>} d*], [ad ^{>} #t*]	[ag ^{>}], [ag ^{>} g*], [ag ^{>} #k*]

Akustik cəhətdən fərqli reallaşmaları eyni fiziki təbiətə malik bir vahidə (fonemə) uyğunlaşdırarkən deyə bilərik ki, samit seqmentləri [d>], [d<] və küylü seqmentlər [t*], [d*] əlavə paylanma ilə əlaqədardır, buna görə də onlar bir funksional vahiddə birləşdirilir. Məsələn: /d/ - [d>], [d<] və /t/ - [t*], [d*] allofonlar fonetik cəhətdən çox yaxın olduqları üçün, bir-birini tamamlayan nitq nümunələrinin dilin bir funksional vahidinə identifikasiyası hər hansı bir cüt işarənin fərqləndirilməsini pozmur (bax: Cədvəl 3.3.1).

Vurğulu vəziyyətdə cingiltili /d/ samiti də diktorlar tərəfindən qismən karlaşdırılmış variant kimi tələffüz olunurdu. Vurğulu vəziyyətdə dil arxası cingiltili samit /g/ diktorlar tərəfindən qismən karlaşmış kimi tələffüz olunurdu. Beləliklə, vurğulu saiddən əvvəlki mövqedə kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlərin cingiltilik dərəcəsini müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərəni alırıq:

/b/ qoşa dodaq samiti qismən güclü və tez-tez karlaşandır, ikinci ən çox karlaşan dil arxası /g/ samitidir və ən az karlaşan dilönü /d/ samitidir.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁴⁸

Dissertasiyanın dördüncü fəslı **“Variantların (samitlərin) eksperimental - fonetik tədqiqi”** adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir. **“Tədqiqat proqramının tərtibi üçün dil materialının seçilməsi və prinsipləri”** adlanan birinci paraqrafda dil materiallarının və proqramların işlənilib hazırlanması prinsipləri haqqında məlumat verilir, həmçinin qeyd olunur ki, səsli nitqin öyrənilməsi hər hansı

⁴⁸ Poladova, S.E. The Consonant System of the English Language and its Modification in Colloquial Speech // – United Kingdom: Advances in Social Sciences Research Journal. – 2021. Volume 8 (6), – pp.505-514; Глоттализованные аллофоны согласных фонем на английском языке // - Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2021. №3, - s.110-112; Особенности развития звонких смычных фонем на английском языке // - Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2021. №3. s.12(47), - s. 120-123; Norm and variability of phonetic means, style and language systems // – The XXXI International Scientific Symposium “Turkic World and National Unity”, Andijan Uzbekistan, - October 29, - 2022, pp. 74-77; Positional and combinatorial variants of English phonemes // - Czechia: Proceedings of the 1st International Scientific Conference. Research Reviews, - December, 2022. №1, - pp.10-13.

bir dilin fonoloji sisteminin həyata keçirilmə imkanlarını, ana və doğma olmayan dillərdə nitqin qurulma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin nitqin həmsöhbətə təsir imkanlarını öyrənmək baxımından vacibdir.

Eksperimental-fonetik metodlar sayəsində müəyyən bir səs fenomeninin obyektiv xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək və dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Audiovizual texnologiyaların tətbiqi ilə insan nitqi görünməyə başladı və əldə edilən məlumatlar obyektiv və bir çox tədqiqatçılar üçün əlçatan oldu. Eksperiment tədqiqatçının eşitməsi çətin və hətta qeyri-mümkün olan fonetik incəlikləri dəqiq tutmağa imkan verir. Məsələn, Azərbaycan dilində sözün mütləq sonundakı /r/ samit səsinin qismən karlaşmaya necə məruz qaldığını müəyyən etmək həmişə mümkün olmur, halbuki akustik siqnalları qeydə alan və onları vizual səsə çevirən xüsusi cihazların köməyi ilə bu fonetik hadisənin akustik mənzərəsini uğurla qurmaq olar.

Eksperimental-fonetik təhlil üçün material səs qatında kipləşən-partlayışlı samitləri ehtiva edən ingilis dilində təcrid olunmuş söz formaları idi. İngilis dili üzrə eksperimental tədqiqat proqramı fonetik dəyişikliklərin dərəcələrini müəyyən etmək üçün əsasən bir və ikihecalı sözləri, bəzən isə çoxhecalı sözləri əhatə edirdi. Sözün tərkibində yeri, fonetik mühiti, samit səsin özünün keyfiyyəti nəzərə alınmaqla fonetikanın mövzusu kipləşən-partlayışlı samitlərdir. Birinci mərhələdə akustik tədqiq olunan söz formaları müəllifin audiovizual müşahidələri və diktör- informatorların akustik ifadələri ilə təhlil edilmişdir.

İkinci mərhələdə səs fayllarının yaradılması və işlənməsi üçün akustik kompüter proqramlarından istifadə etməklə dil materialının eksperimental fonetik tədqiqi aparılmışdır. Linqvistik materialın akustik təhlilində nitq siqnalının akustik təhlilini aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş “Praat” kompüter proqramından istifadə edilib. Bu proqram səs siqnallarını bu işdə illüstrativ material kimi təqdim olunan görünən osilloqramlara və spektroqramlara çevirməyə imkan verir.

Eksperimental materialı ingilis dilinin Britaniya variantında danışan və ədəbi tələffüzün daşıyıcısı olan diktörlər səsləndirmişdir. Diktörlərin tələffüzünün ədəbi standartlara uyğunluğu ekspert

tərəfindən qiymətləndirilmiş və müəyyən edilmişdir. Dil materialı diktörlər tərəfindən nominal intonasiya və aydın tələffüz ilə səsləndirilir. Dil materialı qeydə alınarkən diktörlər 20-25 yaş arası, dörd nəfər natamam ali təhsilli şəxslər olub.

Diktörlər haqqında məlumat:

Diktörlər	cinsi	yaşı	ixtisası	yaşayış yeri	ingilis dilini bilmə dərəcəsi
Diktör I	kişi	20 yaş	tələbə	London	əla
Diktör II	qadın	22 yaş	tələbə	London	əla
Diktör III	kişi	23 yaş	tələbə	London	əla
Diktör IV	qadın	25 yaş	tələbə	London	əla

Bu proqramdan istifadə edərək nitq signalının spektroqrafik və osilloqrafik şəkillərini əldə etmək olar. Osilloqramlar və spektroqramlar hər bir nitq signalının üç əsas parametri: spektroqramlar və osilloqramlar üzərində vizual müşahidəyə məruz qalan müddət, intensivlik və tezlik haqqında ən vacib məlumat mənbəyidir. Osilloqramlar və spektroqramlar səsdən səsə, insandan insana, hər bir səsənin real nitq axınında reallaşdığı şəraitdə kəskin şəkildə dəyişir. Bu proqram həm də eksperimentatora səsli nitqdə kiçik səs seqmentlərini təcrid etməyə və yalnız onun həddləri daxilində müəyyən ölçmələr aparmağa imkan verir.

“İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin variantlarının spektral xüsusiyyətləri” adlı dördüncü fəslin ikinci paraqrafda sait səslərdən fərqli olaraq spektroqramlarda samit səslərin aydın formant quruluşuna malik olmadığı qeyd olunur. Yalnız sonor samitlər, xüsusən də saitlər arasında olan səslər spektral nümunələri baxımından sait fonemlərə ən yaxındır. Saitlər kimi sonorlar da səs mənbəyinə və dəqiq formant quruluşuna malikdir. Sonorları sait səslərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların xeyli aşağı nisbi intensivliyidir. Kipləşən-partlayışlı kar samitləri xarakterizə edən spektral komponentlərin paylanması da spesifikliyinə görə diqqəti cəlb edir. Kipləşən samit səslərin spektroqrafik nümunələrini səciyyələndirən L.R.Zinder qeyd edir ki, *“spektroqramlarda cingiltili samitlər diktörün səsinin əsas tonuna uyğun olan aşağı tezlikli*

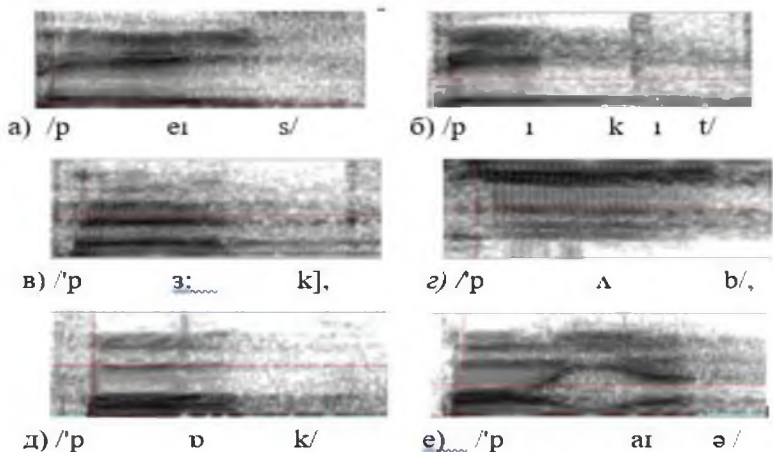
*komponentlərin olması ilə fərqlənir: bu komponentlər sıfır formant F_0 adlanır. Çox vaxt bu formant ilk F_1 formantı ilə birləşir”.*⁴⁹

Tədqiqat işində ingilis dilinin / p/, / b/, / t/, / d/, / k/, / g / samitləri spektral təhlil edilmişdir. Samit fonemlərin spektral təhlilində kar və cingiltili samitlər arasındakı ziddiyyətə xüsusi diqqət yetirilmişdir ki, bu da həmin samitlərin eyni fonetik mövqələrdə məruz qaldığı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir. Eksperimental-fonetik təhlilə müasir ingilis dilindən seçilmiş 600 söz cəlb edilib. Təhlilə cəlb edilmiş sözlərdə /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/ samitləri müxtəlif fonetik mövqələrdə və müxtəlif sait və ya samitlərə yaxın götürülüb. Eksperimental fonetik təhlildə iştirak edən sözlərin spektroqrafik təsvirləri alınmış və əldə edilən spektroqramların seqmentasiyası aparılmışdır.

Mövcud sözlərdə kipləşən-partlayışlı / p / samiti müxtəlif sait fonemlərdən əvvəl işlənir. “pace” [ˈpeɪs], “page” [ˈpeɪdʒ], “pain” [ˈpeɪn], “pair” [ˈpeə], “palate” [ˈpælɪt] sözlərində /a/ saitindən əvvəl verilmiş samitin orta statistik müddəti bütün diktorların ifasına görə 92 m/san.-dir. “piano” [piˈænoʊ], “picket” [ˈpɪkɪt], “picture” [ˈpɪktʃə], “piggy” [ˈpɪɡi], “pike” [ˈpaɪk], “pink” [ˈpɪŋk] və s. sözlərində /i/ sait fonemindən əvvəl /p/ samitinin uzunluq müddəti 86 m/san. təşkil edir. Verilmiş “peace” [ˈpiːs], “pear” [ˈpeə], “people” [ˈpiːpl], “perfect” [ˈpɜːfɪkt], “perhaps” [pəˈhæps], “perk” [ˈpɜːk], “pert” [ˈpɜːt], “petrol” [ˈpetr(ə)l] sözlərdə /e/ saitinin səslənmə müddəti 83 m/san. təşkil edir. “pub” [pʌb], “puce” [ˈpuːs], “puddle” [ˈpʌdl], “puffy” [ˈpʌfi] “pub” [pʌb] kimi sözlərlə /u/ saitindən əvvəl /p/ samitinin müddəti 97 m/san.-dir.

İngilis dilindəki “pock” [ˈpɒk], “poem” [ˈpoʊɪm], “pole” [ˈpoʊl], “police” [ˈpəliːs], “point” [ˈpɔɪnt], “polite” [pəˈlaɪt], “poker” [ˈpoukə], “polar” [ˈpoulə], “poll” [ˈpou] sözlərində verilmiş samit səsin orta müddəti /o/ saitindən əvvəl 94 m/saniyədir. “pyre” [ˈpaɪə], “pyramid” [ˈpɪrəɪmɪd], “pyjamas” [pəˈdʒɑːməz], “pygmy” [ˈpɪɡmi] sözlərində /y/ sait səsinə əvvəl bu samit səsin orta müddəti 81 m/san (bax şəkl. 4.2.1a, b, c, ç, d, e).

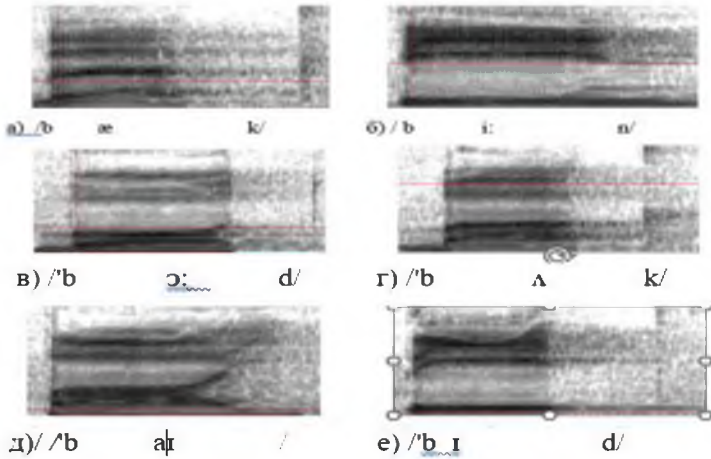
⁴⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. - Москва: Высшая школа, - 1979. - с.124.

Şəkil 4.2.1a, b, c, ç, d, e

Sözlərin spektroqramı: a) “pace” [peɪs], b) “picket” [ˈpɪkɪt], c) “perk” [ˈpɜːk], ç) “pub” [pʌb], d) “pock” [pɒk], e) “pyre” [ˈpaɪə]

Spektroqrafik təhlildə iştirak edən kipləşən-partlayışlı /b/ samiti də bütün fonetik mövqələrdə alınır. “back” [bæk], “bad” [bæd], “bait” [beɪt], “balk” [bɔːk], “ban” [bæn], “band” [bænd] və s. sözlərdə /a/ sait fonemindən əvvəl işlənən /b/ samitinin orta müddəti 85 m/saniyədir; “beach” [biːtʃ], “bean” [biːn], “beauty” [ˈbjuːti], “below” [biˈləʊ], “best” [best], “between” [biˈtwiːn], “beret” [ˈberet], “berry” [ˈberi] və s. sözlərdə /e/ saitindən əvvəl fonetik mövqeyi 73 m/san.-dir; /o/ sait səmindən əvvəl, “board” [bɔːd], “bout” [ˈbaʊt], “body” [ˈbɒdi], “bonny” [ˈbɒni], “boy” [bɔɪ] sözlərində fonetik mövqeyi 82 m/saniyədir; /u/ saitindən əvvəl, “buck” [bʌk], “bud” [bʌd], “buff” [bʌf], “build” [ˈbɪld], “butcher” [ˈbʊtʃə], “but” [bʌt], “butter” [ˈbʌtə] mövqeyi 81 m/saniyədir; /i/ saitindən əvvəl “bicycle” [ˈbaɪsɪkl], “bid” [ˈbɪd], “bible” [ˈbaɪbl], “bike” [ˈbaɪk], “biology” [baɪˈɒlədʒi], “bird” [ˈbɜːd], “bit” [ˈbɪt], “blink” [ˈblɪŋk], “black” [blæk], “blow” [ˈbləʊ] fonetik mövqeyi 68 m/saniyədir; /y/ sait səmindən əvvəl fonetik mövqeyi 74 m/saniyədir “by” [baɪ], “bye” [baɪ], “by-law” [ˈbaɪləʊ], “byword” [ˈbaɪwɜːd], “bystander” [ˈbaɪstændə], “byre” [ˈbaɪə], “by-way” [ˈbaɪweɪ],) və s. (bax şəkil 4.2.4 a,b,c,ç,d, e).

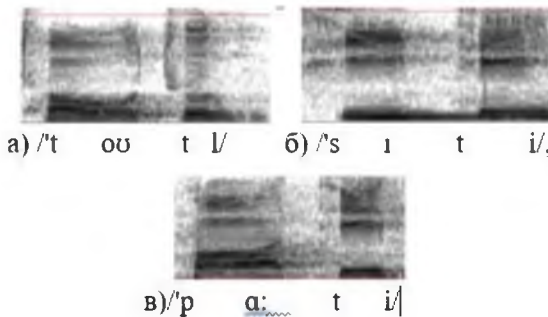

Şəkil 4.2.4 a,b,c,d, e

Sözlərin spektroqramı: a) “back” [bæk], b) “bean” [bi:n], c) “board” [bɔ:d], ç) “buck” [bʌk], d) “by” [baɪ], e) “bid” [bɪd]

Kipləşən-partlayışlın/t/ samitinin “title”[ˈtɪtl̩], “total”[ˈtoʊtl̩], “titular”[ˈtɪljʊlə], “totter”[ˈtɒtə], “turtle”[ˈtɜ:tl̩], “tutor” [ˈtju:tə], “city” [ˈsɪti], “party” [ˈpɑ:ti], “street” [stri:t] və s. kimi sözlərdə orta müddəti 86 m/saniyə təşkil edir. (bax. şəkil 4.2.9 a, b, c) .

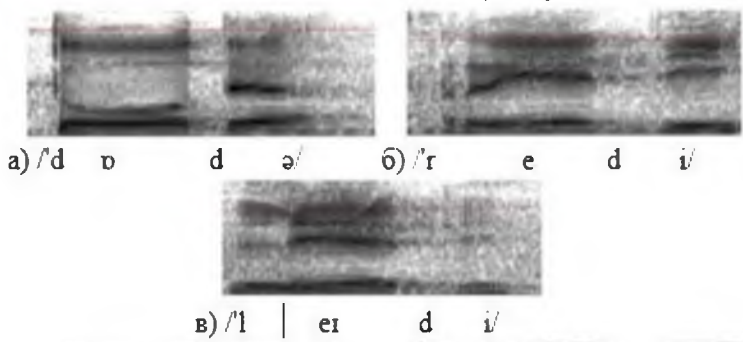
Spektroqrafik təhlilə daxil edilən sözlərin zaman göstəriciləri ingilis sait səslərinin müddətini, sonrakı samitin karlıq/cingiltiliyindən asılılığını əks etdirir. Başqa sözlə, kar samitdən əvvəl gələn saitin müddəti qısalır, lakin cingiltili samitdən əvvəl daim artır (bax. şəkil 4.2.9 a, b, c) .

Şəkil 4.2.9 a, b, c

Sözlərin spektroqramı: a) “total” [ˈtoʊtl̩], б) “city” [ˈsɪti], в) “party” [ˈpɑ:ti]

Kipləşən-partlayışlı /d/ samitinin “dedicate”[ˈdedɪkət], “deduce”[dɪˈdjuːs], “deduct”[dɪˈdʌkt], “didactic”[dɪˈdæktɪk], “dodder”[ˈdɒdə], “garden”[ˈgɑːdn], “ready”[ˈredi], “hardly”[ˈhɑːdli], “lady”[ˈleɪdi] və s. kimi sözlərin ortasında uzunluq müddəti 69 m/saniyə təşkil edir. Cingiltili samit /d/-nin saitlərarası mövqedə reallaşan spektral təsvirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, verilmiş allofonun bu vəziyyətdə reallaşan spektri onun spektrində səs tellərinin iştirakını əks etdirən formantlara malikdir. (bax şəkil 4.2.12 a, b, c).

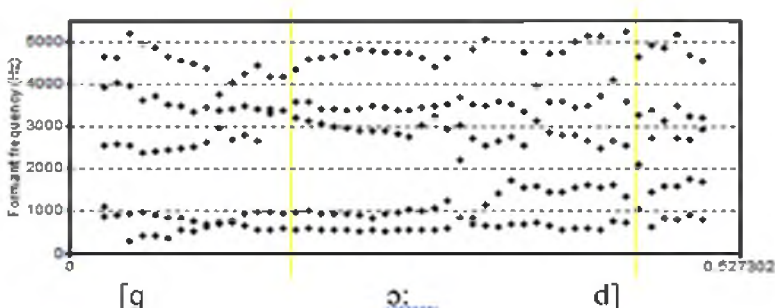
Şəkil 4.2.12 a, b, c

Sözlərin spektroqramı: a) “dodder” [ˈdɒdə], b) “ready” [ˈredi] c) “lady” [ˈleɪdi]

Prevokal vəziyyətdə bir sözün mütləq başlanğıcında /b/ və /d/ samitlərinin müddəti sonrakı sait səsinin keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişir. Spektroqrafik məlumatlara əsaslanaraq iddia etmək olar ki, yüksək tonla səslənən saitlərdən əvvəl bu samitlərin müddəti azalır və aşağı tonla səslənən saitlərdən əvvəl, əksinə, müddəti əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Son mövqedə kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlər əksər hallarda kipləşən cingiltili samitlər tərəfindən həyata keçirilir və başlanğıcda cingiltili kipləşənlərin zəif kar allofonları müşahidə olunur. Ehtimal etmək olar ki, vacib məlumatı çatdırarkən diktör üçün kipləşən-partlayışlı samitlərin cingilrililiyini qorumaq daha vacibdir.

Akustik olaraq imploziv realizasiya edilmiş cingiltili /d/ səsinin sözün mütləq sonunda, məsələn, “god” [gɒːd] şəklində, aydın şəkildə ifadə olunan F₀ və əvvəlki samit səsinin formant izləri ilə müşayiət olunur (bax: şəkil 4.2.14).

Şəkil 4.2.14
“God”[gɒd] sözünün sonunda /g/ samitinin
palatallaşdırılmamış allofonunun formant göstəriciləri

Deyə bilərik ki, hecanın qapalı olması bütövlükdə hecanın müvəqqəti təşkilinə birbaşa təsir göstərir. Hecanın qapalı xarakteri səsin müddəti ilə sonrakı samit komponentləri arasında müəyyən əlaqənin olması ilə izah olunur. Burada sait+samit heca modelinin ardıcılığında yaxın temporal təşkilatın göstəricisi olan saitle sonrakı samit arasında müvəqqəti kompensasiyanın mövcudluğundan danışmağa dəyər. Bu amil belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sait+samit heca modeli ingilis dilində nitqin təşkilinin əsas vahididir. Belə heca strukturlarında sait nə qədər uzun olarsa, sonrakı samitlərin müddəti də bir o qədər qısa olar.

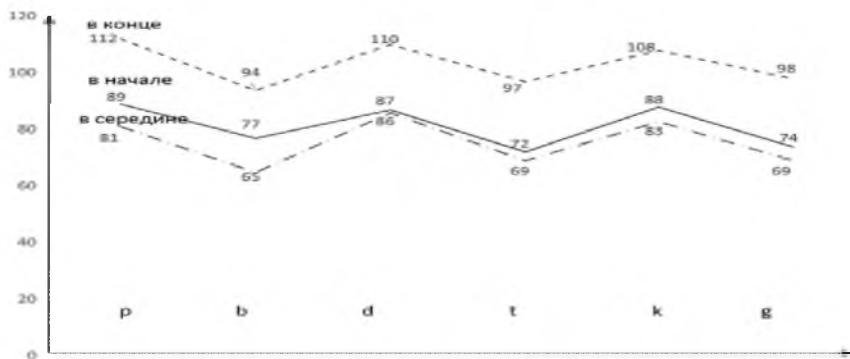
Kipləşən-partlayışlı samitlərin spektroqrafik təhlili göstərir ki, onlar davamlı nitqdə müəyyən dərəcədə keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalırlar. Kipləşən-partlayışlı kar samitləri ifadə edərkən, spektrdə impulsu səs mənbəyi işləyir. Karlıq partlayış başa çatana qədər bu samitlərin səsi boyunca həyata keçirilir və bu samitlərin həyata keçirildiyi söz spektrindəki fiziki fasiləyə bənzər akustik xüsusiyyətlərdə müşahidə olunur. Cingiltili samitlərin intervokal mövqedəki müddəti həmişə kar samitlərin müddətindən az olur. Bu tendensiya sözün ortasında müşahidə olunur, burada kar samitlərin müddəti cingiltili samitlərin müddətini üstələyir. Sözün quruluşunda müxtəlif mövqelərdə rast gəlinən partlayışlı cingiltili samitlərin orta səs müddəti 74 m/s, sözün əvvəlində orta mövqedəki uzunluq 68 m/s, sözün sonunda isə orta uzunluq 96 m/s-dir. Sözün strukturunda

müxtəlif mövqələrdə rast gəlinən partlayışlı kar samitlərin orta uzunluğu sözün əvvəlində 88 m/s., orta vəziyyətdə 83 m/s., mütləq sonunda isə 110 m/s. təşkil edir. Həm kar, həm də cingiltili samitlərin minimum akustik dəyərləri orta fonetik vəziyyətdə sabitlənin. Maksimum vaxt sərfi sonda həyata keçirilən variantlarda qeydə alınmışdır (bax: cədvəl 4.2.1., qrafik 4.2.1).

Cədvəl 4.2.1.

Sözlərin müxtəlif fonetik mövqələrində ingilis /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/ samitlərinin orta müddəti

orta müddət samitlər	əvvəlində	ortasında	sonunda
/p/	89	81	112
/b/	77	65	94
/t/	87	86	110
/d/	72	69	97
/k/	88	83	108
/g/	74	69	98

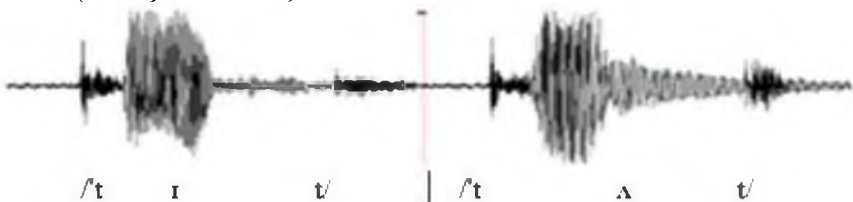
Qrafik 4.2.1

Spektroqrafik təhlilin nəticələri göstərir ki, samit fonemlərin müddət dəyəri onların fonetik mövqeyindən və digər fonemlərlə birləşməsindən asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalır. Təhlil olunan samit fonemlərin kar və ya cingiltili olmasından asılı olmayaraq, onlar sözün mütləq yekun mövqeyində maksimum müddət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Samit fonemlər öz fonetik mövqeyində kəmiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır, bu da fonetik mövqedən və onların qonşu

səslərlə birləşməindən asılıdır. Samit səslər üçün minimum vaxt göstəriciləri sözün strukturunda orta vəziyyətdə sabitlənilir.

“İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin variantlarının osilloqrafik təhlili” adlanan dördüncü fəslin üçüncü paraqrafda vurğulanır ki, kipləşən-partlayışlı samitlərin artikulyasiyası zamanı kipləşməni yerinə yetirən tələffüz orqanları kəskin şəkildə açılır və ağız boşluğuna toplanmış hava çölə xaric olunur. Dodaq samitlərinin artikulyasiyası zamanı dodaqlar tam açılır və alt çənənin aşağı salınması ilə müşayiət olunur. Bu müddəə həm kar, həm də cingiltili samitlərə eyni dərəcədə şamil edilir. Belə ki, məsələn, /t/ samitini əmələ gətirərkən dodaqlar və səs telləri açıq vəziyyətdə olur, ona görə də o, artikulyasiya edildikdə, kipləşmə dilin ön hissəsi (ucu) ilə həyata keçirilir.

Osilloqrafik təhlil edilən “tit” [tɪt] və “tut” [tʌt] sözlərində sözün əvvəlində samit /t/-nin kipləşmə və partlama müddəti birinci sözdə 78 və 47 m/san, ikinci sözdə 83 və 52 m/san təşkil edir. Hər iki sözdə saitləri tələffüz etmək üçün 287 m/san və 312 m/san vaxt lazım olub. Hər iki sözün mütləq sonundakı /t/ samitinin tələffüzü başlanğıcdakından daha uzundur. Birinci sözdə kar kipləşən-partlayışlı /t/ samitinin davamiyyəti 168 m/san, ikinci sözdə isə 186 m/san təşkil edir. Osilloqrafik şəkildən deyə bilərik ki, son /t/-nin samit kipləşmə mərhələsi qısadır və aydın deyil. Bu, sonda /t/ samitinin kipləşmə mərhələsinin səslənməyə məruz qaldığını əks etdirir (bax: şəkil. 4.3.1).

Şəkil 4.3.1
İngilis dilində “tit” [tɪt] və “tut” [tʌt] sözlərinin osilloqramları

Eksperimental olaraq sübut edilmişdir ki, partlayışlı kar samitlərin artikulyasiya kipləşməsinin müddəti cingiltili samitlərin tələffüz kipləşməsinin müddətini xeyli üstələyir.

L.R.Zinder hesab edir ki, “ *səsin müddəti fonetik şərtlərdən asılıdır. Açıq və qapalı hecalarda müddət çox vaxt fərqli olur. Bu, əvvəlki və sonrakı samitlərin xarakterindən, saitdən sonra gələn samitlərin sayından, vurğu yerindən, həmçinin sözdəki hecaların sayından asılı ola bilər* ”.⁵⁰

Samit səsin müddəti fonetik mühitdən asılıdır və bu, səsin bilavasitə fonetik mühitinin keyfiyyəti ilə müəyyən edilən “mövqe” və ya “kontekstual” müddətdir. İngilis dilində samit seqmentlərinin müddəti cingiltiliyin / karlığın qavranılmasında xüsusilə vacib əmil hesab edilir.

Linqvistik materialın osilloqrafik təhlilində əsas diqqət samitin müddət göstəricilərinin təhlilinə yönəldilir. Bunun əsas səbəbi odur ki, yerdə qalan akustik parametrlər ya zəif ifadə olunur, ya da samit səslərin osilloqramlarında ümumiyyətlə ifadə olunmur. Samitlərin fonetik mövqelərindən və digər fonemlərlə birləşmələrindən asılı olaraq keçirdikləri kəmiyyət dəyişiklikləri onlarda paralel və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Başqa sözlə, samit səslərin müddətindəki kəmiyyət dəyişiklikləri paralel keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur, çünki bu parametrlər bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Dördüncü fəslin dördüncü paragrafı “***İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin variantlarının akustik təhlilinin nəticələrinin linqvistik şərh***” adlanır.

Başlanğıc və son kipləşən-partlayışlı samitlərin kəmiyyət xüsusiyyətləri birbaşa tələffüzün tamlığından asılıdır. Osilloqrafik məlumatlara görə, başlanğıc (ilkin) samitlərin artikulyasiyasının tamlığının son samitlərdən daha yüksək olduğunu iddia etmək olar. Tam artikulyasiyaya meylli olan son kar kipləşən-partlayışlı samitlərin faizi cingiltili samitlərdən daha yüksəkdir. Sözü əvvəlindəki kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin müddət parametrlərinin akustik ölçülməsinin nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir (4.4.1; 4.4.2; 4.4.3).

⁵⁰ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. - Москва: Высшая школа, - 1979. - с.187.

Cədvəl 4.4.1.**İngilis dilində sözlərin əvvəlində kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlərin müddətinin (uzunluğunun) müqayisəsi**

Hecanın növü samit+sait	sözlərin əvvəlində kipləşən-partlayışlı samitlərin orta müddəti (m/saniyə ilə)				bütün diktörlər üçün orta müddət
	diktör I	diktör II	diktör III	diktör IV	
/t/	108	113	104	97	105,5
/d/	94	90	95	89	92
/p/	150	120	110	104	121
/b/	86	88	90	85	87
/k/	110	105	100	90	101
/g/	78	74	77	69	74,5

Bütün diktörlər tərəfindən ifa olunan kipləşən-partlayışlı samit səslərinin icrasının təhlili göstərdi ki, ümumiyyətlə, tempin cüzi ləngiməsi ilə xarakterizə olunan kar samitlərin müddətinin artması tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, cingiltili samitlərin müddət fərqi 69 m/san. ilə 94 m/san. arasında dəyişir. Kar samitlərin müddət fərqi isə 90 m/san. ilə 150 m/san. arasında dəyişir. Sözlün əvvəlində kar və cingiltili samitlərin müddətinin akustik göstəricisinə əsasən deyə bilərik ki, bu vəziyyətdə kar samitlərin müddəti cingiltili korrelyasiyaların müddətini üstələyir (bax: cədvəl 4.4.1).

Cədvəl 4.4.2.**İngilis dilində sözlərin ortasında kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlərin müddətinin müqayisəsi**

hecanın növü samit+sait, samit+sait+samit, samit+sait+samit+samit	sözlərin ortasında kipləşən-partlayışlı samitlərin orta müddəti (m/saniyə ilə)				bütün diktörlər üçün orta müddət
	diktör I	diktör II	diktör III	diktör IV	
/t/	87	83	92	81	86
/d/	74	71	75	78	74
/p/	116	102	98	96	103
/b/	76	80	81	79	79
/k/	100	95	97	87	95
/g/	69	71	68	60	67

Sözün ortasında gələn kipləşən-partlayışlı samit səslərin icrasının təhlili göstərir ki, cingiltili samitlərin müddət fərqi 60 m/san.-81 m/san. arasında dəyişir. Kar samitlərin müddət fərqi isə 87 m/san. ilə 116 m/san. arasında dəyişir. Kar və cingiltili samitlərin müddətinin aşağı və yuxarı orta dəyərləri arasındakı interval 27 m/san. - 35 m/san. arasında fərqlənir. Sözün ortasındakı kar və cingiltili samitlərin müddətinin akustik göstəricisinə əsasən qeyd etmək olar ki, bu vəziyyətdə kar samitlərin müddəti cingiltili samitlərin müddətini üstələyir (bax: cədvəl 4.4.2).

Cədvəl 4.4.3.

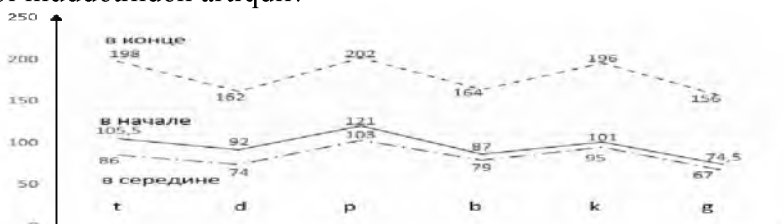
İngilis dilində sözlərin sonunda kar və cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlərin müddətinin müqayisəsi

Hecanın növü sait+samit, samit+sait+sa mit	sözlərin sonunda kipləşən-partlayışlı samitlərin orta müddəti (m/saniyə ilə)				bütün diktorlar üçün orta müddət
	diktor I	diktor II	diktor III	diktor IV	
/t/	191	216	198	189	198
/d/	168	157	165	159	162
/p/	221	194	202	190	202
/b/	167	160	170	158	164
/k/	196	193	206	189	196
/g/	156	154	167	146	156

Verilmiş rəqəmsal icraların təhlili göstərir ki, /t/ samitinin icra müddəti sözün əvvəlində 97 m/san. - 108 m/san., ortasında 81 m/san. - 92 m/san., sözlərin sonunda bütün diktorlar üçün 189 m/san. – 216 m/san. arasında dəyişir. Müddət göstəricilərinin dəyişmə diapazonu, o cümlədən /d/ samitinin icrası üçün maksimum və minimum mütləq müddət göstəriciləri arasındakı məsafə (fərq) sözlərin əvvəlində 89 m/san. - 95 m/san. arasında dəyişir, sözlərin ortasında 71 m/san. - 78 m/san., sözlərin sonunda bütün diktorlar üçün 157 m/san. - 168 m/san. arasında dəyişir. /p/ samitinin kəmiyyətə reallaşması sözlərin başlanğıcında 104 m/san. - 150 m/san., ortasında 87 m/san. - 100 m/san. arasında dəyişir, sözlərin sonunda bütün diktorlar üçün 190 m/san. - 221 m/san. arasında dəyişir. Onun cingiltili korrelyasiyasının /b/ samitinin kəmiyyətə reallaşması sözlərin başlanğıcında 85

m/san. - 90 m/san., ortasında 60 m/san. - 69 m/san., sözlərin sonunda bütün diktorlar üçün 158 m/san. – 170 m/san. arasında dəyişir. /k/ samitinin kəmiyyətə reallaşması sözlərin başlanğıcında 90 m/san. - 110 m/san., ortasında 96 m/san. - 116 m/san., bütün diktorlar üçün sözlərin sonunda 189 m/san. - 206 m/san. arasında dəyişir. Onun cingiltili korrelyasiyasının /g/ samitinin reallaşma müddəti sözlərin başlanğıcında 69 m/san. – 78 m/san., ortasında 76 m/san. – 81 m/san., sözlərin sonunda bütün diktorlar üçün 146 m/san. – 167 m/san. arasında dəyişir.

Yuxarıda göstərilən cədvəllərdən (4.4.1.; 4.4.2; 4.4.3; qrafik 4.4.1) göründüyü kimi, bütün mövqələrdə kipləşən-partlayışlı kar samitlərin orta nisbi müddəti ümumiyyətlə cingiltili samitlərin orta nisbi müddətindən artıqdır.

Qrafik 4.4.1

İngilis /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/ samitlərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda orta nisbi müddətinin osilloqrafik təhlili.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.⁵¹

⁵¹ Poladova, S.E. Müxtəlif dərəcəli tamlıq/natamamlıq sintaqmalarının intonasiya xüsusiyyətləri // - Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Mingəçevir, - 16-17 dekabr, - 2022, s.183-186; Классификация изменений орфоэпической нормы на фонетическом уровне // - Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, - 28 aprel, - 2022, - s.157-158; Роль и значение фонетической сегментации в организации речевого потока // - Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, - 2024. c.18 (57), №1, - s.204-208; İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin spektral xüsusiyyətləri // - Bakı: Qədim Diyar. Beynəlxalq onlayn jurnal, - 2024. c.6 (3), - s. 178-185.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

1. Variativlik hadisəsi dilin məcburi və ayrılmaz xüsusiyyətidir, onun varlığının, fəaliyyət göstərməsinin və təkamülünün əsas xüsusiyyətlərindən biridir. O, həm sinxron, həm də diaxron forma və məzmun baxımından dildə müəyyən edilmiş bütün səviyyə və vahidlərə təsir edən, dil sisteminin obyektiv immanent xarakteristikası kimi qəbul edilməlidir. Allofonik variasiya fonemin həyata keçirilməsində, konkret kombinatorial-mövqe kontekstlərində spontan nitqdə fonemləri təmsil edən əhəmiyyətli bir hadisədir.

2. Variativlik xüsusi bir linqvistik hadisə deyil. Bütövlükdə dilin və onun ayrı-ayrı səviyyəli vahidlərinin variativliyinə dilin həm sistem, həm də struktur xüsusiyyətləri, dildaxili qaydalar və qanunauyğunluqlar, eləcə də həm sosial status, həm də cinslə müəyyən edilən ekstralingvistik amillər etnik mənsubiyyət, yaşayış yeri və xüsusi mədəni və tarixi şərait təsir edir. Bu əsasda linqvistik vahidlərin səviyyə xassələrini və variasiya diapazonunu forma və məzmun baxımından bütünlüklə əvvəlcədən müəyyən edən intralingvistik və ekstralingvistik amilləri ayırmaq lazımdır.

3. Dil strukturlarının variantlarını və variasiyalarını öyrənərkən həm dil sisteminin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı prosesində onun daxilində baş verən modifikasiyaların yaratdığı linqvistik amillərin özünü, həm də ekstralingvistik amilləri, yəni dil daşıyıcılarının bu və ya digər variant formasının seçiminə güclü təsir göstərən sosial və stilistik faktorları nəzərə almaq lazımdır. Fonemlərin reallaşmasının kombinator-mövqe amilləri ilə yaranan allofonik variasiyası daimi xarakter daşıyır və danışanın iradəsindən asılı deyildir.

4. Spektroqrafik və osilloqrafik təhlilin nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, allofonlar arasında fərqlər bəzi hallarda verilmiş fonetik əlamətin olub-olmaması ilə deyil, yalnız əlamətin ifa dərəcəsi ilə bağlıdır (məsələn, kar kipləşən-partlayışlı aspirasiya dərəcəsinə /b/, /d/, /g/, /t/, /p/, /k/, palatalizasiya, karlıq, cingiltirlik və s.). Spontan nitqdə samit fonemlərin sırf kəmiyyət modifikasiyası ilə yanaşı, allofon variasiyası da verilmiş fonemin reallaşma tərzinə təsir edən, lakin tamamilə pozmayan keyfiyyət xarakterli dəyişiklikləri də əhatə edir. Məsələn, spontan nitqdə müşahidə olunan kipləşmə

mərhələsinin natamamlığını, bu da adətən kipləşən-partlayışlı samitlərin affriksiyasına, kipləşən-partlayışlı samitlərin partlayışının yerinə yetirilməsi və s.

5. İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı cingiltili samitləri davamlı nitqdə səs tellərinin iştirakı olmadan reallaşa bilər ki, bu da gərginlik/relaksasiya əsasında ingilis dilinin fonoloji sistemində ziddiyyətin mövcudluğundan danışmağa imkan verir. İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samitlərinin keçid hissələrinin spektral tədqiqi nəticəsində bu xüsusiyyətlərin müəyyən asılılığı, qonşu samit və sait seqmentlərinin gərginliyi/relaksasiyası aşkar edilmişdir.

6. Kipləşən-partlayışlı samitlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə əsasən deyə bilərik ki, bu səslərin mütləq müddəti onların paylanmasından asılıdır. Kipləşən-partlayışlı /p/, /t/, /k/ kar samitlərinin akustik xüsusiyyətləri müxtəlif sait fonemlərinin prepozisiyasında dəyişir ki, bu da samit səs vahidlərinin nitq axınında assimilyasiya təsirindən xəbər verir. Nitq zəncirində həyata keçirildikdə, kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlərin osilloqrafik təsvirinin “sadələşdirilməsi” müşahidə olunur. İcra zamanı kipləşən-partlayışlı kar samitlərin müxtəlif saitlərlə birləşmələrinin həyata keçirilməsinin akustik xüsusiyyətləri onların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin bəzi təzahür çalarları ilə tamamlanır. İlkin kar partlayışlı /p/, /t/, /k/ samitlər küy komponentlərinin yuxarı həddinin formant göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə, 520-dən 1300 Hz-ə qədər azaldır.

7. Əldə edilən akustik göstəricilərə əsasən, belə bir fikir söyləmək olar ki, ingilis dilinin kipləşən-partlayışlı /t/, /d/ samitlərinin allofonik variasiyası müntəzəm xarakter daşıyır, həm kipləşmə mərhələsində, həm də samit allofonlarının küy fazasında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərində özünü göstərir. Variantları müəyyən edilmiş /t/, /d/ samitləri, aspirasiya olunmamış kipləşən, partlayışla tələffüz olunan samitlərdən tutmuş tək vurğulu samitə qədər davamlı olaraq təqdim oluna bilər.

8. Partlayışlı cingiltili samitlərin əvvəlində cingiltilik əlamətinin həyata keçirilməsi mövqe və kombinator şərtlərdən asılıdır. Kipləşən-partlayışlı samitlərin müxtəlif icra növləri ilə cingiltili və karlara diferensiasiyası müvafiq temporal korrelyasiyaya malikdir.

Fonetik reallaşma zamanı cingiltili kipləşən-partlayış müddəti işarənin göstəricilərinin azalması kipləşmə və partlayış fazasını əhatə edir.

9. İngilis samitlərinin müvəqqəti reallaşması fonetik kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Samitlərin müvəqqəti icrasına təsir edən amillər arasında müəyyən bir iyerarxiya müəyyən edilmişdir: a) ən böyük təsir faktoru səsin iştirakı ilə reallaşır; b) samitin sözün tərkibindəki mövqeyi; c) samit səsin yaranma yeri; ç) samit səsin əmələ gəlmə üsulu; d) sözdəki hecaların sayı, yəni sözün seqment müddəti; e) hecanın keyfiyyəti (hecanın açıqlığı/qapalılığı).

10. İngilis dilində kipləşən-partlayışlı cingiltili /b/, /d/, /g/ samitlərin sözün əvvəlində reallaşmasının spektroqrafik təhlili bu samitlərin qismən və tam karlaşmış variantlarının yüksək faizini göstərir. Bu müddəə aydın şəkildə göstərir ki, burada cingiltili samitlərin karlığı bu samitlərin özlərinin immanent, daxili xüsusiyyəti kimi özünü göstərir, çünki bu fonetik vəziyyətdə mühit icra keyfiyyətinə çox təsir etmir. Müasir fonologiya terminləri ilə desək, bu fonetik xüsusiyyətlər ümumiyyətlə fərqli bir xüsusiyyət olaraq təyin olunur, bu səbəbdən fonoloji ziddiyyət /p/, /t/, /k/ və /b/, /d/, /g/ səslərinin iştirakı ilə aşağıdakı görünüşü alır: kar (samitlər üçün /p/, /t/, /k/) və qismən kar (samitlər üçün /b/, /d/, /g/) və ya kar (samitlər üçün /p/, /t/, /k/) və tamamilə kar (samitlər üçün /b/, /d/, /g/).

11. İngilis dilində cingiltili /b/, /d/, /g/ samitlərin müxtəlif fonetik mövqelərdə cingiltilik dərəcəsinin eksperimental fonetik tədqiqi göstərir ki, cingiltili partlayışlı samitlər və onların kar cütləri arasında ən az fərqlənən mövqelər aşağıdakılardır: a) sözün sonunda, məsələn, “heard” [ˈhɜːd], “good” [ɡʊd], “to St.Petersburg” [təˌseɪntˈpiːtəzɜːɡ]; b) kar samitdən sonra “the last book that” [təˈlaːst bʊk ðæt], “predominant” [prɪˈdɒmɪnənt]; c) kar samitdən əvvəl məsələn, “a pub here” [əˈpʌb hɪə], “four days after” [fɔː deɪz ˈɑːftə], “to St.Petersburg for a month” [təˌseɪntˈpiːtəzɜːɡ fər əˈmʌnθ].

12. Akustik göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, kipləşən-partlayışlı kar samitlər müddətin artması və tələffüz sürətinin daha yavaş olması ilə xarakterizə olunur. Cingiltili samitlərin müddəti 69-94 m/san. arasında dəyişirsə, kar samitlərin müddəti 90 m/san. ilə 150 m/san. arasında dəyişir. Sözün əvvəlində kar samitlərin müddəti cingiltili samitlərin müddətini üstələyir.

13. Sözlərin ortasında kipləşən samitlərin müddəti aşağıdakı kimi ifadə edilir: cingiltili samitlərin müddət diapazonu 60 m/san.-81 m/san. arasında dəyişir; kar samit səslərin uzunluq diapazonu 87 m/san. ilə 116 m/san. arasında dəyişir. Akustik məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, cingiltili və kar samitlərin aşağı və yuxarı orta müddəti arasındakı interval 27 m/san. - 35 m/san. fərqlənir.

14. Təhlil olunan samitlərin akustik göstəriciləri aşağıdakı kimi ifadə olunur: /t/ samit səsinin icra müddəti sözün əvvəlində 97 m/san - 108 m/san., ortasında 81 m/san. - 92 m/san., sözlərin sonunda isə 189 m/san. – 216 m/san. arasında dəyişir. Cingiltili /d/ samitinin müddəti sözün əvvəlində 89 m/san. - 95 m/san., ortasında 71 m/san. - 78 m/san., axırda 157 m/san. - 168 m/san. arasında dəyişir. /p/ samitinin səsinin icra müddəti sözün əvvəlində 104 m/san. - 150 m/san., ortasında 87 m/san. - 100 m/san., sözlərin sonunda 190 m/san. - 221 m/san. arasında dəyişir. Cingiltili /b/ səsinin icra vaxtı sözün başlanğıcda 85 m/san. - 90 m/san., ortasında 60 m/san. - 69 m/san., sözün mütləq sonda 158 m/san. - 170 m/san.-dir. /k/ samitinin səsinin icra müddəti sözün başlanğıcında 90 m/san. – 110 m/san., ortasında 96 m/san. – 116 m/san., axırında 189 m/san – 206 m/san.-dir. Cingiltili /g/ səsinin icra müddəti isə sözün əvvəlində 69 m/san. - 78 m/san., ortasında 76 m/san. - 81 m/san., sözlərin sonunda isə 46 m/san. - 167 m/san. təşkil edir.

15. Kipləşən-partlayışlı samitlərin müddəti sözdəki mövqeyindən asılı olaraq dəyişir. Ən uzun müddət kar samitlərdə sözün sonunda müşahidə olunur, cingiltili samitlər isə sözün ortasında daha uzun, əvvəlində daha qısa müddət ilə xarakterizə olunur. Sonuncunu onunla izah etmək olar ki, bu kipləşmə üçün bir neçə halda sözün əvvəlində kipləşən cingiltili samiti müəyyən etmək mümkün olub. Kipləşən-partlayışlı samitləri icra müddəti fonetik kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Kipləşən samitlərinin müddətindəki ən böyük dəyişiklik daha geniş paylanması ilə seçilən kar samitlər üçün xarakterikdir.

16. Kipləşən-partlayışlı samitlərinin icrası zamanı baş verən fonetik proseslər sözün əvvəlində gələn samitin stasionar-küy sahəsini əhatə edir, sonrakı səsin keçid sahəsi müvafiq kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində ifadə olunur. Kipləşən-partlayışlı samitlərin sonor samitlərlə birləşməsini həyata keçirərkən fonetik proseslər

partlayış və ya aspirasiya enerjisi sahələrinin lokalizasiyasında özünü göstərir, kipləşən-partlayışlı samitlərin saitlə birləşməsinə həyata keçirərkən isə yüksək tezlikli komponentlər səs səviyyəsinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur.

Tədqiqatın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə dərc edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrində və iştirak etdiyi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Features of intonation variability of regional English phonemes in modern linguistics // – AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, – 2021. Volume 11, Issue 2, Special Issue XXI. – p.103-107.
2. The Consonant System of the English Language and its Modification in Colloquial Speech // – United Kingdom: Advances in Social Sciences Research Journal, Services for Science and Education, – 2021. Volume 8, №6, – p.505-514.
3. Соотношение варианта и инвариантов в языке // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dilçilik araşdırmaları. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2021. №2, – s.90-93.
4. Особенности развития звонких смычных фонем на английском языке // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2021. – Cild 12, №3(47), – s.120-123.
5. Фонологическая система как один из основных стимулов звуковых изменений // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №7, – s.107-113.
6. English voiced explosive consonants in various phonetic contexts / – Ankara: Filoloji Alanında Akademik Araştırmalar, (monoqrafiya). – Aralık 2021, – Yayın №1376, – s.25-45.
7. Глоттализованные аллофоны согласных фонем на английском языке // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021. №3, – s.110-112.

8. Regional variants in English // – The XVI International Scientific Symposium “World Science: problems and innovations” dedicated to the 115th anniversary of Mahammadhuseyn Shahriyar, – Michigan. USA: East Lansing, – July 26, – 2021, – p.98-101.
9. Речемыслительные процессы с фонологической точки зрения // – “Regionlarda ali Təhsil: Reallıqlar və perspektivlər”, Beynəlxalq elmi konfransın materiaları. Quba/Azerbaijan, – 25-26 noyabr, – 2021, – s.118-122.
10. Фонетические разновидности и варианты английского языка // Ways of science development in modern crisis conditions: abstracts of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, – Dnipro, Ukraine: – June 3-4, – 2021, – p.381-383.
11. Основные лингвистические критерии фонологической сегментации речи // – Минск: Минский государственный лингвистический университет. Фонетика в современной лингвистической парадигме: сб. науч. ст. – 2021. – с.19-22.
12. Norm and variability of phonetic means, style and language systems // The XXXI International Scientific Symposium “Turkic World and National Unity”, – Andijan Uzbekistan, – October 29, – 2022, – p.74-77.
13. Variability as the concept of allophonic variation // Международный научно-практический журнал, Endless light in science, – Алматы, Казахстан, – 28 Октября, – 2022, – p.236-240.
14. Классификация изменений орфоэпической нормы на фонетическом уровне // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 28 aprel, – 2022. – s.157-158.
15. Positional and combinatorial variants of English phonemes // Research Reviews, Proceedings of the 1st International Scientific Conference.– Prague, Czechia: – December, 2022, №1, – p.10-13.
16. Müxtəlif dərəcəli tamlıq/natamamlıq sintaqmalarının intonasiya xüsusiyyətləri // Mingəçevir Dövlət Universiteti. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda

- Beynəlxalq elmi konfransın materialları (2 cildə). – I Cild. – Mingəçevir, – 16-17 dekabr, – 2022, – s.183-186.
17. Dilçilikdə variativlik problemi // Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri (tədqiqat, diskurs, beynəlmilləşmə). Ümümilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş XIV Beynəlxalq elmi konfransın materialları (2 cildə). I cild (I-VII bölmələr). – Bakı, – 04-05 may, – 2023. – s.345-346.
 18. Variativlik dil xüsusiyyəti kimi // Azərbaycan Elm Mərkəzi, Elmi tədqiqatlar (Beynəlxalq onlayn elmi jurnal). III Beynəlxalq elm və təhsilin əsasları konfransının materialları, – Bakı, – 7 aprel, – 2023, – s.9-12.
 19. The degree of voiced explosive consonants of the English language // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası), – 2023. №3, – s.156-158.
 20. Modern explosive consonants in the English language at the articulatory level // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti, Elmi Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası), – 2023. №4, – s.121-124.
 21. İngilis spontan nitqinin fonetik dəyişkənliyi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq). – Naxçıvan: Tusi, – 2024. – Cild 18, №2(49), – s.65-68.
 22. Роль и значение фонетической сегментации в организации речевого потока // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2024. – Cild 18, №1(57), – s.204-208.
 23. Variativlik dilin obyektiv xüsusiyyəti kimi // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2024. – Cild 19, №2(58), – s.184-187.
 24. Variativliyin dil sistemində yeri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər, – 2024. – Cild 20, №3(59), – s.192-195.
 25. İngilis dilinin fonem tərkibinin tarixi variasiyası: səs qanunu anlayışı // – Bakı: Azərbaycan Elm Mərkəzi, Elmi iş, Beynəlxalq elmi jurnal. – 2024. – Cild 18, Sayı: 5, – s.33-37.
 26. İngilis dilində bəzi fonem səslənmələri: verner qanunu // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər jurnalı

- (fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası), – 2024. №2, – s.202-204.
27. İngilis və rus dillərində səslərin modifikasiyası // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər (Sosial və humanitar elmlər bölməsi). – 2024. Cild 20, №2, – s.16-19.
 28. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ingilis dilinin samit sistemindəki dəyişikliklər // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, “Elm və təhsil”, – 2024. №5, – s.133-139.
 29. Nitq davamlılığının fonoloji seqmentasiyası üçün linqvistik meyarlar // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, “Elm və təhsil”, – 2024. №7, – s.51-55.
 30. Экспериментальный фонетический анализ согласных фонем английского языка // – Bakı: Mütərcim, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi, – 2024. №2, – s.107-110.
 31. İngilis dilində samit fonemlərin paylanma xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Universiteti, İPƏK YOLU, – 2024. №3, – s.178-181.
 32. İngilis dilinin kipləşən-partlayışlı samit fonemlərinin spektral xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Elm Mərkəzi, Qədim Diyar. Beynəlxalq onlayn jurnal, – 2024. Cild 6, Sayı 3, – s.178-185.
 33. Взаимоотношение системы-нормы-речи: орфофония английского языка // Qərbi Kaspi Universiteti. Ümümmilliləşən Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildəsinə həsr olunmuş “Qlobal çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: – 22 may, – 2024, – s.126-130.
 34. Dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq: bəzəri yanaşmalar // Abasqulu ağa Bakıxanovun anadan olmasının 230 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qloballaşma şəraitində yeni nəsill universitetlərdə müəllim hazırlığının əsas hədəfləri” Respublika elmi konfransının materialları. – Quba: Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, – 20 dekabr, – 2024, – s.132-135.

35. Изучение фонетической вариации: позиционные и комбинаторные влияния на аллофоническую реализацию // Современные парадигмы лингвистических исследований: методы и подходы: Сборник материалов XIX научно-практической конференции. – Стерлимак: Стерлитамакский филиал УУНиТ, – 14-15 ноября, – 2024, – с.178-183.
36. Language norms and variability: phonological systems and adaptation in a globalized context // Актуальные вопросы современного лингвистического образования: теоретический и практический аспекты: материалы Международной научно-практической конференции (Тирасполь, 15 ноября 2024 г.) – Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, – 2025, – с.76-81.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 iyun 2025-ci il tarixində saat 12.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tamş olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 may 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Poladovaz

Çapa imzalanıb: 15.05.2025

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 78734 işarə

Tiraj: 30 nüsxə